
דברי ציצרו על היהודים

Author(s): יוחנן לוי

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 7, (תש"א 3), pp. 109-134

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.jstor.org/stable/70049918)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70049918>

Accessed: 14/11/2011 05:27

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

דברי ציצרו על היהודים

בנאום הסניגוריה על פֶּלְקוּס

I.

נאום הסניגוריה של ציצרו 1 על פֶּלְקוּס זכה לפרסום בחוגי החוקרים של תולדות עמנו 2 בגלל הדברים הנאמרים בו על היהודים. מפני החרפות שבנאום זה נמנה ציצרו בין שונאי ישראל. מבקרים רבים 3 ביארו את איבתו מתוך יחסו לאפולוניוס מולון. שהיה מורהו בריטוריקה בשנות למודיו ברודוס ושחיבר כתב פֶּלְסְטֶר נגד היהודים. אך לסברה זו אין אחיזה במציאות. 4 אין הוכחה לכך, שציצרו למד מפי הריטור היווני ענין אחר מלבד כללי הטכניקה של מקצועו. 5 מלבד זה יש לטעון, ששיטת ביאור זו כשהיא יִעֲצָמָה אינה הולמת את הנושא הנידון. עֲלִינוּ לַצָּאת מן העובדה, שדברי ציצרו על היהודים מהווים חלק בלתי נפרד של נאום משפטי, שנערך מתוך הנחות, כוונות ונסיבות מסוימות. רק מי שמביא בחשבון את כל הגורמים, שהשפיעו על הנאום בשעת נאומו, יוכל להגיע להבנה נכונה ושלמה של טעמיו. בירור שכזה גורר אחריהו בהכרח עיון בהרבה דברים, שלכאורה אין בינם ובין עצם הנושא שום קשר, אולם הבהרתם היא בלבד עשויה להבטיח יסוד מוצק לכל היקש בטוח מהכלל אל הפרט.

(1) עלי לחקדים הערה כללית בדבר הטרנסקריפציה של שמות העצם הלטיניים. אין ספק כי הרומאים ביטאו את שם הסופר, שעניינו בו כאן, «קיקרו», אך אין, לדעתי, לבטל משום כך את המבטא המסורתי. הסופר הזה נמנה בין יחידיו הסגולה של ספרות העולם, שאינה רשות הפילולוגים בלבד. לעומת זאת יש לקבל את הטרנסקריפציה של אלה השמות הלטיניים, שנזכרו בספרות העברית העתיקה, כגון השם «קיסר». זכות המסורת הספרותית עדיפה גם כאן על זכות המחקר המקצועי.

(2) Graetz III 1₅, 164 s. (תרגום רבינוביץ כרך א', עמ' 468 ואילך). Dubnow II 345 s. (תרגום עברי כרך ב', עמ' 345 ואילך). שני ההיסטוריונים מביאים תרגומים בלתי מדויקים של אחדים ממשפטי ציצרו על היהודים. — Berliner, Geschichte der Juden in Rom I 11 s. (עם תרגום חלקי). — Vogelstein und Rieger, Geschichte der Juden in Rom I 7 s. — J.-A. Hild, Les Juifs à Rome, REJ VIII 1884, 20 s. — M. Radin, The Jews among the Greeks and Romans 224 s. Th. Reinach, Textes relatifs au Judaïsme 237 s. — טכסט ותרגום צרפתי עם הערות מועטות אצל

(3) Hild 11,3. Radin 232 (ראה למטה הע' 105). קטעי נאומו של אפולוניוס מולון נדפסו אצל Reinach 60 s. עיין למטה הערה 94; 105.

(4) וזה גם דינה של השערותו השניה של ריינק, כי בין המשפיעים על דעותיו של ציצרו בענין היהודים היה גם פופיידוניוס, אחד ממוריו בפילוסופיה, שדן בשלילה על היהודים בכתביו ההיסטוריים על אודות תקופתו.

(5) גם מדינאים רומיים אחרים למדו אצל אפולוניוס את תורת הריטוריקה (כגון Marcus Antonius הריטור, וקנו של ה־triumvir; Iulius Caesar; Mucius Scaevola, המורה למשפטים של ציצרו), מבלי שקיבלו ממנו את דעותיו על היהודים. עיין Susemihl, Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit II 491, 130—1.

אין לפנינו דרך המלך המובילה לתפיסה ישרה של כוונת דברי ציצרו. הביאור של נאומיו נחשב לאחד התפקידים העדינים ביותר של "דורשי הרשומות" בספרות הרומית. אך גם לאחד הפוריים והמעניינים ביותר, מפני שפעת המסורת וחשיבות התקופה המשתקפת בהם. עבודת מחקר לפי הבחינות שצינו לעיל עדיין לא נעשתה. מגמת המאמר הנוכחי היא למלא את החסרון הזה. לפני שנעיין באפיו הכללי של הנאום 6, נזכיר את הפרטים שידיעתם נחוצה להבנת המשפט עצמו.

פלקוס היה אחד מעוזריו של ציצרו בשנת הקונסולט שלו (שנת 63) ובעל בריתו התקיף במאבקו עם קטילינה. הוא שהשיג את הניירות החשאיים של הקושרים, אשר שימשו יסוד לתביעה נגדם. בשנת 62 כיהן פלקוס בתפקיד הפרטורה בפרובינציה אסיה וניצל את בני הארץ «העשירה והעשוקה בין כל הפרובינציות» (מומטן) באכזריות. כששב לרומא נתבע ע"י התושבים של ערי אסיה לפני בית הדין שבעיר הבירה ונאשם על ידיהם בסחיטת כסף (de repetundis). החוק הרומי דרש, שהקטיגור הרשמי יהיה אזרח רומי. בני אסיה בחרו בכמה באי כוח וביניהם גם בליליוס, אחד מאצילי רומא הצעירים, שנסע לאסיה. ביקר בעריה, אסף את חומר האשמה במקומות הפשע והביא אתו לרומא את העדים נגד פלקוס.

המשפט התקיים בסוף שנת 59. את הסניגורה קיבלו על עצמם שני הפרקליטים המפורסמים בזמנם: ציצרו והורטנסיוס. כנהוג נאם ציצרו בסוף. העובדה הזאת מציינת את דרך נאומו. במשפטים חשובים נהגו לנאום שני עורכי דין ויותר. הראשונים עסקו בעיקר בצד הירידי של המקרה ואילו האחרון באפיו הכללי. ציצרו לא נחשב למומחה בתהליכי החוק הרומי. הוא עצמו היה חומד לצון על צרות אופקם של היוריסטים ועל דרך מחשבתם המפולפלת.⁷ כשרונו התבטא במשיכת לב השומעים ובדרך זו מילא לעתים קרובות תפקיד מכריע במשפטים פוליטיים בפני דיינים, שהיו ברובם חסרי בקיאות משפטית והטו און קשבת לשיקולים כלליים ואף לרינונים. ראייה לכך היא העובדה, שפלקוס יצא זכאי לפני בית הדין, אף על פי שאשמתו היתה למעלה מכף ספק. על מהלך המשפט נמסרה לנו עדות יקרת ערך⁸ בה נאמר: "במשפטים רבים, בהם לימד ציצרו זכות על נאשמים החייבים תכלית חיוב, זכה לנצחון באמצעות בדיחותיו: למשל בנאום הסניגורה שנשא על 5. פלקוס. האיש הזה נאשם בעוון של סחיטת כסף מתושבי הפרובינציות. הוא ניצל מהאשמות הגלויות לעין כל ע"י בדיחות מתאימות". הידיעה הזאת מוצאת את אישורה בדברי הנאום עצמו. ה-crimina היא manifestissima, ורק כוח ההשטנה כלפי המאשימים הצליח להצילו. נעיין מקרוב בשיטות ההסתה בהן השתמש ציצרו בנאומו. הוא העמיד את הוכחותיו על ארבעה דברים: א. הוא שיבח את זכויותיו של פלקוס, שפעל למען הצלת המדינה בהילחמו נגד כנופית קטילינה⁹.

ב. הוא טען שליליוס גייס גייסות שלמים של עדים והעבירם על דעתם ע"י מתן שוחד במישרין או בעקיפין או גם ע"י איומים¹⁰.

(6) אצטט להלן את דברי הנאום בזכות פלקוס (= Fl.) רק לפי פרגרפים. פירוש מדויק של הנאום הוצא מאת (Leipzig 1883) du Mesnil, שדן בעיקר בשאלות ההיסטוריות והיורידיות הכרוכות במקור, אך לא חידש כמעט כלום בביאוריו לדברי ציצרו על היהודים.

Cic. Mur. 23 ss. (7)

(8) Cic. de orat. II 236; Scholia Bobb. Fl. 41 ע"י Macrob. Sat. II 1, 13 (8)

Ed. Meyer, Caesars Monarchie 384.2. Du Mesnil 45.

Fl. 1—5. 24—26. 94—106. (9)

Schol. Bobb. Fl. 13: Laeli... potentiam sive gratiam. (10)

ג. הוא העמיד את פני המשפט כעין התנגשות בין מלכות רומי ומדינות אסיה. אורח רומי נכבד נתבע לדין ע"י בני אסיה בלתי ידועים¹¹; כבוד רומא עצמה נתון בסכנה! ע"י התכסיס הזה ביקש ציצרו ללבות את יצר הלאומיות שבלבב השופטים ולהסיח את דעתם מהעיון בפרטי האשמה¹².

ד. ההסתה הלאומית היתה היסוד והשורש בחלק העיקרי של נאומו המטפף בביטול דברי העדים (improbatio testium)¹³. כאמור, אסף ליליוס את העדים נגד פלקוס מכל הערים השדודות. ציצרו השתדל לפסול אותם ע"י הטלת חשד בתכונותיהם האישיות. לשם כך מיין את העדים סוגים סוגים וסידר אותם כדלקמן:

א. תושבי הערים היוניות של אסיה הקטנה. ציצרו טען, שאין לסמוך על דבריהם, מפני שעמם לא טעם מעורו טעם עדות נאמנה. כדי לבסס את דעתו, ייחד את הדיבור על דרכי המשפט בין בכלל¹⁴. בראשונה גינה את יחס הזלזול כלפי העדויות הנהוג אצל היונים, אחר כך עמד על ההפקרות המצויה באספות העם שבצרי אסיה היונית, אשר בהן הוחלט על מתן עדות בכתב נגד פלקוס¹⁵, ולבסוף הדגיש, שמחלת ההפקרות של אספות העם גרמה לחורבן של מדינות יון העתיקה. לעומת זאת הרים על נס את קפדנות תקנותיהם של אבות רומא הראשונים בעניני אספות העם והתאונן על שחיתותן והתפשטות ההפקרות היונית בין אוכלוסי הבירה. נוסף לכך טען נגד העדים היוניים, שבסתר לבם הם רוחשים איבה לרומא, שכן נמנו מדינותיהם עם בעלי הברית של המלך מיתרידטס, שפתח את מלחמתו ברומי ברציחת כל נתיניה, אשר ישבו באסיה הקטנה¹⁶.

ב. נימת ההסתה הלאומית נאלצת, כשהסניגור פותח בתשבחות לערים היוניות אתונא, ספרטה, מיליה ואחרות, ששלחו עדים כדי לדבר בזכות הנהגתו הטובה של פלקוס בשנות כהונתו אצלן¹⁷. כאן אין זכר בדברי ציצרו למלחמת מיתרידטס, אף על פי שגם האתונאים הצטרפו אליה¹⁸, וכן אין רמז להפקרות שבאספות העם, על אף העובדה שדוקא משטר האתונאים שימש בנידון זה למשל ולשנינה בפי הרומאים¹⁹. כנגד זה הרחיב הנואם

"גיוס" העדים: Fl. 13. — מתן שוחר במישרין: Fl. 3. 6. 13. 15. 18. — בעקיפין: Fl. 5. 22. 24. 41. ציצרו טען, שליליוס איכסן את העדים בביתו ועשה אותם ל"דידיו". — איומים: Fl. 15. 36. ליליוס איים, שאם לא יעידו מרצונם הטוב, יכריח אותם להופיע ברומא כעדי חובה; du Mesnil. 14. 30s. — המספר המכסימלי של עדי חובה היה 120, המספר של עדי חרשות היה בלתי מוגבל; השוה (Fl. 13), שאין בדעתו לעמוד על הטענות האלה, שמה יטען בעל דינו, כי הוציא עליו לעז.

Fl. 8. 24. 40 (11)

Schol. Bobb. Fl. 19 (12)

du Mesnil, 47—52; Fl. 11—93; השוה

Sest. 126 גם Fl. 9—19. 23. 24. 26. 36. 57 (14)

(15) בחור דוגמא שכנגד הזכיר ציצרו Fl. 17 את מתן העדות בכתב נגד וָרְס לפי החלטה כדין של

ראשי הערים בסיציליה. עי' למטה הע' 119.

Fl. 58. 60. 61 (16)

Fl. 62—3 (17) — תושבי הערים האלה הופיעו אמנם כ"משבחים" (laudatores) ולא כעדים (testes).

אך חוות דעתם היתה שקולה כנגד עדות ממש. du Mesnil 20; Zumpt 105.

(18) עוד בשנת 18 לפי סה"נ הזכיר הסינטור Calp. Piso בנאום הקטיגוריה שלו נגד האתונאים את בריתם

עם מיתרידטס (Tac. ann. II 55).

(19) ראה את דברי הניקורת של ציצרו עצמו על משטר האתונאים Fl. 17.

את הדיבור על תרומותיה של אתונא למען התרבות האנושית, על תפארת ימי עברה, על אצילות גוצה ועל פרסום שמה, שיון השבורה והרצוצה ניוזנת ממנו עד היום הזה²⁰. ציצרו צייר תמונה אידיאלית של קדמוניות אתונא והישגיה התרבותיים, כדי להימנע מלהזכיר את משטרה ומדיניותה בהוה. הכוונה הזאת מתבלטת, כשנעיין בדברי השבת, שחילק ליתר המדינות היוניות. כאן לא ראה צורך להימנע מהזכרת הצד המדיני ולכן נמצא למד על נאמנותם מעיילות תחוקתם. בני ספרטה זכו לדברי תהילה בזכות שמרנותם ואילו תושבי מסייליה בזכות משטרם האריסטוקרטי. "אלה הם המשבחים, שבהם התאזר פלקוס. אלה הם העדים בזכותו, שעליהם הוא מסתמך. הבה ונחזיק מעמד נגד שרירות²¹ היונים בעזרת היונים".

ג. המלים האחרונות משמשות מעבר לדיון על סוג אחר של עמים, ששלחו עדים נגד פלקוס. הלא הם התושבים הראשונים של אסיה הקטנה: הפריגים, הקארים, המיסים, והלידים²². כדי למעט את דמותם נקט ציצרו בשיטת הסתה חדשה: הוא הוכיח בהוכחות היסטוריות, שלאמיתו של דבר אין השבטים האלה מגזע היונים, אלא פרברים, שאין להם חלק ונחלה במוניטין שיצאו לשבטי יון האמתיים. ראייה לכך שהיונים עצמם מאסו בהם וחיברו עליהם מימרות של בוז. ציצרו הזכיר פתגמים יוניים כאלה על כל אחד מארבעת השבטים²³, ואין ספק שהשיג את מבוקשו — לשים אותם ללעג ולקלס בפני השופטים הרומיים. ד. נימת ההסתה גוברת והולכת, כשהנואם בא לדבר על יהודי אסיה הקטנה. טענתם היתה, שפלקוס החריס, בניגוד לחוק, את תרומותיהם לאוצר המקדש בירושלים. ואלה דברי הסניגוריה של ציצרו (66—69 §):

"כעת בא הלעז (בדיוק: הקנאה) בענין זהב היהודים²⁴. לכאורה זאת היא הסיבה, שהמשפט הזה מתקיים לא רחוק מן המדרגות של אוֹרִילִיוס²⁵. בגלל ההאשמה הזאת נתבקשו ממך, ליליוס, המקום הזה וההמון הזה: הרי אתה יודע, מה גדולה הקבוצה הזאת, מה רבה אחדותם, ומה חזקה השפעתם באספות העם²⁶. לכן אדבר בקול נמוך, כדי שרק השופטים יבינו את דברי. כי אין מחסור באנשים המוכנים להסית אותם נגדי ונגד כל אדם טוב²⁷; אך לא אעזור להם להקל על תפקידם זה.

(20) עיין הערה 101.

(21) cupiditas: "שרירות מפלגתית", עיין du Mesnil ad Fl. 12.

(22) Fl. 64—65.

(23) השווה du Mesnil ad loc.

(24) "Iudaici" (עי' הערה 69) "Sequitur auri illa invidia". — התרומות הנקבצות הוחלפו בזוב, כדי

להקל על הובלתם לירושלים.

על הרשות של הקהלות בתפוצות להוציא את הסכומים שנקבצו לטובת בית המקדש בירושלים, ועל נסיונות אחרים להחרים אותם, שנעשו על ידי השלטונות של ערי היונים, עיין Juster I 379 s. וכן גם Schürer III, 112 s.

(25) gradus Aurelii, מדרגות אבן ב"forum Romanum", שחובילו לבמת המשפט (tribunal),

בו נידון דינו של פלקוס, היו מקום התקהלות מפורסם-לנגאי של האספסוף. Cluent. 93. de domo 54. Sest. 34. Pis. 11; השווה du Mesnil ad loc. עי' את ההערות 121 ו-137.

(26) Scis quanta sit manus, quanta concordia, quantum valeant in contionibus.

(27) Neque enim desunt, qui istos in me atque in optimum quemque incitent.

על הוראת התואר optimus כאן עיין הערה 70.

לאחר שהיה למנהג להוציא את הזהב בשם היהודים מדי שנה בשנה מאיטליה ומכל הפרובינציות לירושלים, פירסם פלָקוס פקודה האוסרת הוצאת הזהב מאסיה הקטנה. מי מכח, שופטים, לא ישבחו את התקנה הזאת בכל לבו? הרי גם לפני כן וגם בזמן שהייתי קונסול הטיף הסיגט איסור חמור שלא להוציא זהב²⁸. אך כשם שההתנגדות לאמונת השוא הפרברית הזאת הוכיחה על קפדנות בשמירת החוקים, כך (הוכיח) על תקיפות מתוך עמידה על כבוד המדינה הולול²⁹ בהמוני היהודים המרעישים לא פעם את אספות העם³⁰. «ואולם גִּנְיִיוֹס פּוֹמְפִּיּוֹס, שכבש את ירושלים³¹ ונכנס לתוכה כמנצח, לא נגע בשום דבר שהיה במקדש הזה³²». — ובכן כשם שעשה בחכמה בשאר דבריו, כן עשה גם בענין זה. בודאי לא רצה לתת פתחון פה לדיבות מתקנאיו במדינה כה חשדנית וכה להוטה אחרי רכילות³³. כי אינני סובר שדרתות היהודים, שהם שונאינו, היו למעצור למצביא המצוין, אלא הדאגה לכבודו³⁴. אם כן היכן הפשע? שהרי אינך מוצא כל גנבה, אתה מסכים לפקודת האיסור, אתה מודה שפסק הדין (בענין החרמת הזהב) נפסק³⁵. אין בידך לשלול שחיפוש הזהב והצגתו בפומבי נעשו כהלכה, והעובדות עצמן מוכיחות, שהוצאו לפועל ע"י אנשים נכבדים. באפמייה³⁶ נתפס בגלוי קצת פחות ממאה פונט של זהב³⁷ ונשקף לרגלי הפרש הרומי

(28) Cic. Vat. 12, עיין הערה 116. (29) השוה pro Milone 3.

Huic autem barbarae superstitioni resistere severitatis, multitudinem Iudaeorum (30) flagrantem nonnumquam in contionibus pro re publica contemnere gravitatis summae fuit. *gravitas* ו-severitas מצינות כאן את סגולות השלטונות ובעיקר של הסיגט בהוציאם פקודות חמורות

אך מועילות למדינה גם נגד רצון האוכלוסין; השוה ad Att. I 16, 8; Fl. 94. 103.

ציצרו הצדיק את החלטת פלָקוס ע"י התקדים של תקנת הסיגט ושיבחו את הנאשם, שלא חזר בו מהחלטתו מתוך פחד מפני ההפגנות של יהודי רומא נגדו ומפני דת היהודים בכלל. בספרו de legibus II 37 המליך, לפי מסורת הסיגט, על השגחה חמורה על הפולחנות הזרים וקילס את "קפדנות הקדמונים" ואת ה-auctoritas senatus במלחמתם הנמרצת נגד התפשטות הדת הפרוצה של דִּיאָוִיִּסוֹס ברומא (השוה Livius 39, 8 s.). עיין למטה עמ' 132. (31) במכתביו לִאֶטְקִיוֹס משנת 59 (II 9, 1) הזכיר ציצרו את פומפיוס בהלצה בשם noster Hieroso-

lymarius; עיין Mommsen, Röm. Gesch. III 157.

(32) ציצרו ציטט כאן את טענת המקטרגים המזוהה, אגב, עם דעת ההיסטוריונים היוניים של התקופה (יוסיפוס, מלחמה I 153; קדמוניות XIV 72. עיין E. Meyer, Christentum II 312, 1) המדגישים, שפומפיוס חס על בית המקדש "מיראה" (δὲ εὐσέβειαν). מדברי הסניגור יוצא נוסף לכך שהמקטרגים העמידו את חרדת הקודש של המצביא הרומי כנגד חילול הקודש של פלָקוס. בתקופת הקיסרות נתבע הגונב את תרומות היהודים על חטא של sacrilegium; השוה Juster I 382 s. עיין גם למטה הערה 83.

(33) הכוונה לרומא: FL. 7; Cael. 38.

(34) ציצרו שיבח את התכונה הזאת של פומפיוס גם בנאומו de imperio Pompei, סעיף 66.

עיין Mommsen, Röm. Gesch. III 11. ראה גם הערה 146.

(35) החוקרים נאחזו שלא בצדק בנוסח הנמסר בכי iudicatum, מפני שלא ביררו לעצמם כהוגן את מהלך הפעולות של הפריטור נגד היהודים. אחרי שפלָקוס פירסם את האיסור הכללי להוציא זהב מאסיה, תבע את היהודים בפרט לדין, כדי להוכיח, שניסו לעקוף על פקודתו. רק אחרי שהברחת הזהב על ידיהם היתה res iudicata, היה זכאי להחרים את אוצרותיהם. עיין הערה 115.

(36) על ישוב יהודי באפמיאה (בפִּרְיִינָה) עיין שירר III 18. ייסטר I 191, 19; בלאודיקיאה (מערבית מאפמיאה) שירר III 17. ייסטר I 191, 17; באַנְרְקִיטִיוֹן (עיר נמל צפונית מפרגמון) שירר III 13. ייסטר I 190, 9; בפרגמון שירר III 13. ייסטר I 190, 10.

(37) כלו' קצת פחות מ-4500 לא"י בערך.

סכססוס קיסוס. איש נקי כפים ובר לבב; בלאדיקיה קצת יותר מעשרים פונט 38 ע"י לוקיוס פדוקיאוס, שופטנו כאן; באדרמיטיון 39... ע"י גנייז דומיטיוס הליגט; בפריגמון לא הרבה <פחות>. חשבון הזהב עומד; הזהב באוצר; אין הוכחה לגנבה; נדרשת קנאה; מרחיקים את הדיבור מאזני השופטים, הקול יוצא ומשתפך לקראת מעגל הצופים וההמונים 40. לכל מדינה, לליקוס, דתה היא, ולנו דתנו אנו 41. גם בימים 42 שירושלים עמדה בחזקתה והיהודים ישבו בשלום, גם אז היתה עבודת הקודש שלהם זרה לזיו שלטוננו, לכבוד שמנו ולמוסדות אבותינו. ומה גם עתה: כאשר העם הזה הוכיח בנשקו, מה שזמם על ממלכתנו; ואף הראה, כמה נתחבב על האלים הנצחיים, ע"י כך שנוצח, שהיה למס 43, ששועבד 44.

ציצרו הזכיר בפסיקה הזאת ארבע תכונות של היהודים:

א. את הצטופפותם באספות העם ברומא ואת השתתפותם במהומות שם. הוא יצא באותה הטענה גם נגד בני פריגיה ומיסיקה שהשתקעו ברומא 45.
ב. את אמונתם הטפלה. בלשון *barbara superstitio* השתמשו הרומאים לגבי כל דתות המזרח. 46

ג. את הניגוד בין דתם ודת רומי. יתרון הכוח של העם נחשב ליתרון דתו. "האלים הנצחיים" תמכו ברומאים בשעת כיבושם את ירושלים וגילו ע"י כך את דעתם האמיתית על עם ישראל ופולחנו. הרעיון שהרומאים הכניעו את אומות העולם בעזרת האלים הגומלים להם חסד על חסידותם, היה אחד היסודות של הדתות הרומיות 47. מכאן מסתבר, שההיקש מתבוסת היהודים על בטלות דתם חזר בפי סופרים רבים של התקופה העתיקה 48.

(38) קצת יותר מ-900 לא"י בערך.

(39) מספר הסכום נשמט בכ"י.

(40) ציצרו יצא מתוך ההנחה, שכל התביעה בענין זהב היהודים הומצאה רק לשם מטרות דימגוגיות. בידי הקטיגורים לא היו הוכחות נגד פלקוס, לכן פנו לא אל השופטים כי אם אל האוכלוסין המאוינים לדבריהם, כדי להסית אותם. ראה הערה 122.

(41) *Sua cuique civitati religio, Laeli, est, nostra nobis.*

ציצרו הזכיר את שם הקטיגור, כדי לעורר את הרושם, כאלו העדיף ליליוס דת זרה על אמונת אבותיו. כוונת דבריו לא היתה חזרה על עקרון הסכלנות הדתית (השוה למשל III 38. Herodot. I 221,1. Juster), אלא אתראה בפני ליליוס שלא לבגוד באלו עמו ומדינתו. ראה הע' 89; 170.

(42) *Stantibus Hierosolymis pacatisque Iudaeis tamen istorum religio sacrorum a splendore huius imperii, gravitate nominis nostri, maiorum institutis abhorrebat: nunc vero hoc magis, quod illa gens quid de nostro imperio sentiret ostendit armis; quam cara dis immortalibus esset docuit, quod est victa, quod elocata, quod serva.*

(43) יוסיפוס, מלחמה 154 I; קדמוניות 74 XIV. Schürer I 299 s. 338.

(44) *serva*: על הטכסט עיין du Mesnil (נגד השערתו של Bernays). בזכות התיקון של המלה המסורה

(*servata*) מדברת גם ה-*clausula* (creticus).

(45) Fl. 17: "בני העמים האלה מרעישים את אספות העם שלנו פעמים רבות."

(46) עי' Friedländer, *Sittengeschichte Roms* III₁₀, 138 s. ראה גם למטה הע' 168; 172.

(47) עיין בציטטים שנאספו אצל H. Fuchs (ראה הערה 102), עמ' 28, הע' 9.

(48) א' 4, 10 Minucius Felix, Octavius (מקורו היה נאום המדינאי Fronto, המורה של מרקוס

אורליוס קיסר, נגד הנוצרים).

ב) Philostrat. vit. Apoll. VI 29 (ריינק, עמ' 177); השוה יוסיפוס, מלחמה II 390.

נראה להלן, שאותה הוכחה מצויה אף בדברי הפולמוס של הרומאים נגד עמים אחרים.⁴⁹ ד. היהודים הם אויבי רומא. ציצרו לא יצא בטענה זו כנגדם בלבד, אלא גם נגד תושבי הערים היוניות של אסיה.⁵⁰

יוצא, איפוא, כלל ראשון: כשם שציצרו לא יצא נגד היהודים בלבד, אלא נגד כל האומות, שהסכימו לשלוח עדים נגד פלקוס, כן לא בא עליהם בהאשמות מיוחדות, אלא בטענות החוזרות ונישנות בפיו גם כלפי אומות אחרות. נראים הדברים, שציצרו השתמש בנאומי בזכות פלקוס בתכסיסים פרקסיטיים מסוימים, שהיו שגורים בפי הסניגורים הרומיים. הרושם הזה מתחייב, כשנעיין בנאומים אחרים שלו, שבהם לימד זכות על פקידים רומיים, שנתבעו לדין בעוון של סחיטת כסף.

דוגמה ראשונה הוא הנאום בזכות פונטיוס⁵¹, שכינה בתור *propraetor Galliae Narbonensis* בשנת 70 ובזו שם את שבט האלופרונגים. הוא נאשם בשםם ע"י באי כוחם הרומיים *de repetundis*, וציצרו קיבל על עצמו את הסניגוריה. כשבא לבטל את נאמנות העדים של הצד שכנגד, נקט בטענות דלקמן: בראשונה האשים את בעלי החביעה על שהעדיפו עדים זרים וברבריים על עדים רומיים.⁵² שנית, הדגיש, שאין לבטוח בדברי

(ג) גורת התשלום של מחצית השקל ל-*Juppiter Capitolinus* במקום למקדש בירושלים אחרי חורבן הבית השני הייתה מבוססת על אותה האמונה.

(ד) אפיון, אצל יוסיפוס II 125 ואילך.

(ה) *Celsus ap. Origen. V 41; VIII 69*.

(ו) יולינוס קיסר (ראה את מאמרי ב"ציון" תש"א, עמ' 10, הערה 45).

(ז) עוד בימי *Augustinus* (*de consensu evang. I 13, 20*) חזרו הרומאים על השאלה: "מדוע אלהי היהודים, שאתם (הנוצרים) אומרים עליו, כי הוא האל העליון והאמיתי, לא הכניע להם (ליהודים) את הרומאים ואפילו לא עזר להם, שלא ייכנעו לרומאים?".

בער ("ציון" תרצ"ד, עמ' ק"נ ואילך) אסף עדויות מרובות. כדי להוכיח את קדמות הרעיון על "שעבוד-עולם", ששימש יסוד לתקנות האנטי-יהודיות בימי הביניים. אבות הכנסיה של המאה הרביעית והחמישית, שניסחו את העקרון הזה, השתמשו ברובם בלשונות *servitus, aeterna captivitas* וכדומה (השוה מלבד המקומות, שנקבצו על ידי בער, גם *Hieronym. comm. in Zach. III 11; Lactant. div. inst. IV 21*). הנוסח *perpetua servitus* מוזמן בפעם הראשונה באגרת האפיפיור *Innocentius III* משנת 1205 (השוה את מאמרי: *Josephus the Physician, Journal of the Warburg Institute 1938, 239, 2*). מקור הטופס היה ההיסטוריון הנוצרי *Orosius VII 4, 17*, שחזר על דברי *Suetonius, vit. Tib. 36* בענין גירוש היהודים והמתגייסים מרומא *Suetonius. sub poena perpetuae servitutis*. קיבל את הנוסח מתעודה רשמית. התואר *perpetuus* בא לומר, שהעבדות לא היתה זמנית (*temporaria*) ושהיה אסור לשחרר את המשועבדים, השוה נוסח דומה ב-*Digesta 48, 19, 8, 13*. *in perpetua vincula damnatus servus sive in temporalia*. עיין *Mommsen, Strafrecht 952, 1* — לפי *Caesar, bell. Gall. VII 77, 9; 15; 16*. השתמש ראש המורדים בגליה בלשון *servitus perpetua* (או *aeterna*), כדי לציין בה את עול השיעבוד, שהרומאים עמדו להטיל על בני עמי; השוה גם *Horat. ep. I 10, 41* וכן גם *Vulgata Deut. 15, 17*. (דברי ההערה הזאת מתכוונים רק לצד הלשוני של תולדות המושג).

(49) עיין הערה 107. (50) עיין הערה 16.

(51) מן הנאום *pro Fonteio (= Font.)* נשרדו רק קטעים. אצטט את דבריו לפי הוצאת *Teubner*:

opera Cic. vol. IV p. 22b ss. schol. Bobb. Fl. 19 על הדמיון בין שני הנאומים עמדו כבר *schol. Bobb. Fl. 19*.

Font. 4. 16. 23. 27(i). 32. 41. (52)

הגללים, מפני שהם שונאים את רומא⁵³: לא רק שניהלו מלחמות ממושכות נגד הרומאים, אלא אף כעת "הם מסתובבים שמחים וגאים בכל רחבי הפורום, באיומים⁵⁴ ובהמולת מלים ברבריות ומתרים בפנינו, שעם גמר 'המלחמה' הזאת (כל'ו המשפט) יגרו מלחמה גלית חדשה".⁵⁵ שלישית, טען, שדעות הגללים ואמונותיהם הן כה זרות לאלה של הרומאים, עד שאין לסמוך על דברי עדותם. כדי לחזק את הטענה החמורה הזאת, הרחיב ציצרו את הדיבור על דתות הגללים. ואילו הם עקרי טעמיו⁵⁶: שאר האומות מנהלות מלחמות בעד אמונותיהן ואילו הגללים נגד האמונות של כולם. שאר האומות מבקשות בשעת המלחמה מן האלים שלום ורחמים, אך הגללים התגרו במלחמות נגד האלים הנצחיים עצמם, שהרי אבות אבותיהם יצאו ממקומות ישובם למרחקים, כדי לשדוד את מקדש אפולו בדרפי, משכן הנבואה לעולם כלו. ולא זו בלבד, אלא שהעיוז לשם מצור על הקפיטול ועל יופיטר עצמו השוכן שם, שבשמו אמרו אבות רומא לקדש את נאמנות עדותיהם. היאך ייתכן, שבלבב עם כזה יהמה רגש של קדושת אמונה, לאחר שהוסיפו עד היום הזה לזכות אנשים⁵⁷, כדי לרצות את אליהם, ואינם עובדים את השמים, אלא אם יטמאו אותם מקודם במעשה פשע?

טעמי ציצרו נגד אמונות הגללים מבארים את עצם כוונת דבריו על המקדש בירושלים בנאומו לטובת פלקוס. בעיני הרומאים היתה העדות בבחינת פעולה דתית, לא רק משום שהשבעה בשם האלים קדמה לגבייתה⁵⁸, אלא מפני "שאמונה" ו"נאמנות" היו בשבילם מושגים בני שורש אחד. הוכחה לכך הוא שימוש הלשון *religio* במובן "דת", "יראה", "קפדנות", ו"נאמנות" כאחד⁵⁹. ואף בלשון *fides* מתמוגת המשמעות הדתית והיורידית⁶⁰, ולכן משמשות שתי הלשונות האלה לעתים קרובות כשמות נרדפים⁶¹. מתוך אמונת הרומאים בקדושת החוק והמשפט מתבארים ספקותיהם בנאמנותו של עד, שדתו היתה שונה מדתם. ציצרו הגביר את החששות האלה על ידי כך, שנתן דופי באמונות השוא של הגללים. גם דבריו בנאומו על פלקוס על הניגוד בין "עבודת הקודש בירושלים" ובין סגולות הדת והמדינה הרומית התכוונו להגדיל בעיני השופטים את ההפרש בין ההשקפות של שתי האומות על קדושת ה"נאמנות".

הנאום השלישי בו אחז ציצרו באותם התכסיסים, כדי לפסול את עדי הצד שכנגד, היה נאום הסניגוריה שנשא על סקאורוס⁶², ששימש בתור *propraetor Sardiniae*

Font. 12 s. 15. 18 (*iratis testibus*). 22. 32. 33. 41. 43. 49. (53

.Cic. de prov. cons. 32 s. — על פחד הרומאים מפני פלישת הגלים השוה גם, Font. 34. 44. 49 : *minae* (54

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

.49. 32 ; Font. 30 — 1 (56 Font. 33. (55

בשנת 54, עשק את הפרובינציה ונתבע לדין de repetundis. התובעים הביאו עדים מתושבי הארץ השדודה, וציצרו השתדל גם הפעם לסתור את הוכחותיהם על ידי הוצאת לעז על תכונותיהם האישיות. הוא ביסס את ביטול עדותם על ארבע טענות:

א. התובעים גייסו את אנשי טרדיניה בהמונים, כדי לעלות על מהלך המשפט, וסחבו אותם לרומא ע"י הטלת אימה או מתן שוחד.⁶³

ב. שנית, טען, שאין לתת אמון בדברי העדים האלה, מפני שהם בני עם, שנתפרסם בעולם בשקרנותו. בתורת הוכחה הזכיר ציצרו מסורת היסטורית על מוצא העם הסרדי בזה הלשון 64: "בכל תעודות הימים הקדומים ובכל כתבי ההסטוריונים נמסר, שעם הפיניקים הוא עם מלא מרמה. מהם יצאו הפונים, שהוכיחו על ידי מרידות רבות של בני קרתגו ועל ידי הפרת בריתות מרובות, שלא נפלו במדות מאבותיהם. מהפונים יצאו הסרדים, לאחר שגזעם התערב עם הגזע האפריקני. אך הם לא נשלחו ע"י הפונים לטרדיניה, כדי ליסד קולוניה ולתת שם, אלא נזרקו ונתגרשו מארצם. אם כן הדבר ואין יסוד טהור בכל העם הזה, איך נחשוב, שדמם נתחמץ על ידי מזיגות כה רבות?"

ג. שלישית השמיע ציצרו את הנעימה הלאומית. היות וסרדיניה כבר היתה משועבדת לרומא 150 שנה, לא יכול היה להזכיר מלחמות שניטשו בין בני האי לבין רומי. לפיכך חיפש ומצא טענה אחרת, כדי להוכיח את חוסר נאמנותם: בעוד שבשאר הפרובינציות היתה לכל הפחות עיר אחת הקשורה קשרים מיוחדים עם מדינת רומי, לא נמצאה עיר כזאת בכל הפרובינציה סרדיניה.⁶⁵

ד. לבסוף חזר ציצרו והדגיש את הניגוד שבין כבוד האזרחות הרומית ובין שפלות המוצא של העדים. הוא טען לפני השופטים, שאין לדון לחובה בן רומא מכובד על פי דברי עדים ברבריים.⁶⁶

גם בנאום הזה השתמש ציצרו במוטיבים הקבועים של ביטול העדים.

ניכר הדבר, שהסניגור השתמש בשלשה הנאומים על פלקוס, על פונטיוס ועל סקאורוס בטכסיסים מסוימים של פסילת העדים. מתעוררת השאלה, אם תכסיסים אלה אינם בני מסורת ידועה. כדי לבדוק את הדבר, יש לעיין בספרי הריטוריקה ובהוראותיהם על חקירת העדים.

II.

מחבר התעודה הקדומה ביותר של הריטוריקה הרומית היה ה-auctor ad Herennium, ריטוריקן אלמוני, שחיה בימי שלטונו של מריוס והיה מצדד נמרץ של מפלגת הדימוקרטיונים.⁶⁷ ספרו מכיל אוסף של כללים ריטוריים ונועד לשמש מכשיר-עזר למקצוע בידי נואמי

63) Scaur. 17. אמר ציצרו, שהוא "נמלט" מגייסות העדים הסרדיים, שנסחבו למקום הדין כדי להפחיד אותו על ידי שאונם, ל"נאמנות ולמתינות" של השופטים.

20) Scaur. קרא ללהקת העדים הסרדיים בשם "קשר" (conspiratio). השוה גם 19. 21. 37. 38. 40. הטלת פחד: Scaur. 20. 38. 41. השוה הערה 10.

מתן שוחד: Scaur. 45. 41. 38.

64) Scaur. 42-3.

65) Scaur. 44. השוה Marquardt, Röm. Staatsverwaltung I 99, 4.

66) Scaur. 45.

67) עיין בדברי ההקדמה להוצאה הבקרתית של הספר מאת Fr. Marx (Leipzig 1894). אין כאן המקום לדבר על יחס הספר הזה לספר de inventione של ציצרו הצעיר וכן לא על המקורות היוניים שבהם שניהם תלויים. אביא להלן עד כמה שאפשר רק עדויות מתוך כתבי הריטוריקאים הרומיים.

המשפט. הכללים הנמצאים בו דומים לאלה, שבהם השתמש ציצרו בחקירת העדים. באחד הפרקים⁶⁸ הזכיר בעל הספר בקיצור את הדרכים, שבהם יש לקנות את לב הקהל על ידי גידוף המתנגדים. הוא יעץ לעורר נגדם "שנאה, קנאה ובוז" ודיבר על המזומה השניה כדלקמן: "נעורר קנאה (invidia) למתנגדינו, אם נזכיר את עצמתם, את השפעתם, מפלגתם, עשרם, פריצותם, אצילות משפחתם, את האנשים התלויים בחסדם (clientelas), אורחיהם, איגודם (sodalitatem), קרוביהם, ואם נזכיר שהם בוטחים יותר בכוחות-עזר אלה מאשר באמת". ברשימת הטענות האלה בולטת ההשקפה הפוליטית של מחברה, המונה את תכונות האריסטוקרטים שהיו שנואות על ההמונים. invidia היתה הסיסמא בה ציינו האופטימטים את התקפות האוכלוסין על זכויותיהם⁶⁹, ואף האשמה בענין "זהב היהודים" הומצאה, לדעת ציצרו, רק כדי לעורר את קנאת האוכלוסין לאופטימטים⁷⁰. אם נעמיד במקום הטענות המובאות אצל ה-auctor ad Her., הטענות שכנגד של האופטימטים, נקבל מערכת של סיסמאות בהן השתמש ציצרו בדבריו על היהודים: כשם שהדימוקרטים יצאו נגד ה-potentia et gratia של האצילים, כן יצאו האופטימטים נגד השתלטות הדימוגים באספות העם; וכשם שדוברי העם התלוננו על התלכדות האצילים בחבורת הסינט, כן התלוננו האצילים על התקשורת ההמונים באיגודים הפוליטיים (sodalitates). שימוש המושגים האלה מראה על הרקע הפוליטי של המשפט נגד פלקוס, שיתברר לנו עוד יותר להלן.

במקום אחר בא בעל הספר הריטוריי הנ"ל לדבר על פסילת העדים ויעץ לטעון נגדם, שנשחתו "על ידי קבלת כסף או תלות או פחד או שנאה"⁷¹. על אותם הנימוקים הידועים לנו מנאומי הסניגוריה של ציצרו חזר גם הריטוריקן Quintilianus בספרו "על יסודות הדברנות". מפני חשיבות הענין הקדיש פרק מיוחד לחקירת העדים⁷². כמה מהוראותיו מקבילות אף הן לתכסיסים, שציצרו השתמש בהם. לדעת קוֹיִנְקְטִילִינוס יש לטעון נגד העדים של הצד שכנגד, כי הועברו על דעתם על ידי קנאה, התחייבויות (gratia), קבלת כסף, פחד, שנאה, ידידות, רדיפת כבוד⁷³. הוא הוסיף, שאם בעל המשפט יביא מספר רב של עדים, יש להאשים אותו בקנוניה (coniuratio); בטענה זאת יצא ציצרו נגד היהודים, הגלים והסרדים⁷⁴. במקום שני⁷⁵ מסר קוֹיִנְקְטִילִינוס ידיעה יקרת ערך על קונטרסים

Quintilian. IV 1, 14; V 6, 5. השוה גם Cic. invent. I 22; auct. ad Her. I 5, 8 (68)

.M. Gelzer, Die Nobilität der Römischen Republik 65, 7 עיין Cic. de orat. II 321.

R. Heinze, Ciceros ועור. השוה Cic. Cluent. 1. 4-5. 77. 93. 95. 202: popularis invidia (69) politische Anfänge 119, 64 (Vom Geist des Römertums. Ausgewählte Aufsätze. Leipzig 1938)

W. Kroll, Kultur der ciceronischen Zeit I 70 s.

טענות האצילים נגד ה-contiones; Cic. Acad. prior. II 144; מקומות אחרים אצל H. Strasburger.

Concordia ordinum: Dissert. Frankfurt 1931, 37. ראה גם הערה 147.

(70) ציצרו ציין בתואר optimus (עיין הערה 27) את אלה האופטימטים והפרשים, שהסכימו לתכניתו בדבר

"איחוד המעמדות"; השוה Strasburger (עיין הערה קודמת).

auct. ad Her. II 11. (71)

Quinct. inst. orat. V 7 (72). לפי תורת הריטוריקאים (ראה Quint. V prooem. 1, 1 s.) נחלקת

בדיקת העדים לשתי חקירות נפרדות: הבדיקה המפורטת של טעמי העדים הנוגעים לעצם התביעה ושנית בדיקת הכשרות של העדים בכלל. בשלושת נאומי הסניגוריה הנ"ל התעסק ציצרו בעיקר בסוג השני של בדיקת העדים.

Quinct. V 7, 23; 33. (73) ראה הערה 26; 53; 54; 63.

Quinct. II 1, 11; 4, 27 (75). חיוניות ההוראות הללו יוצאת מתוך העובדה, שכשרות העדים לא נבדקה על

פי תקנות מיוחדות והערכת עדויותיהם היתה תלויה בשיקול דעתם האישי של הייגים. עיין Zumpt 256 ss. 370.

מיוחדים לחקירת העדים, שנועדו לשמש את עורכי הדין. הספרים האלה הכילו אוסף של loci communes ונלמדו בעל פה אף על ידי נואמים בעלי שם. אחד המחברים של קונטרסים כאלה היה, לדבריו, הרקטנסוס, ראש הדברנים ברומא בשנות נעוריו של ציצרו, שלמד ממנו, לפי עדות עצמו, תכסיסים רבים של מקצועו. מספרי-שימוש כאלה לחקירת העדים לא נשתמר לנו אמנם כלום, אך רישם כללי על תכונתם מתקבל מדברי שני הריטוריקאים הנ"ל.⁷⁶ אף ציצרו מסר לנו בעקיפין את ראשי הפרקים של ה-loci communes האלה, כשטען בתוכחתו על הגלים⁷⁷, שעד אמת חייב להגיד את דבריו "באחריות אישית, בשקול דעת, בענוה, בנאמנות, בחרדה, בדאגה לשמו הטוב, בשקידה ובזהירות", ובהאשימו את העדים האסתיים⁷⁸, שמסרו את עדותם "לא מרצונם הטוב, לא לפי החוק, המנהג המקובל, האמת, יראת הכבוד (religiose), יושר, לבב, אלא על פי דחיפה, המרצה, הסתה, כפירה בעיקרי הדת (impie), בקלות דעת, במשוא פנים ומלאי סתירות"⁷⁹. הדמיון בין הרשימות האלה ובין אלו שנמסרו על ידי מורי הריטוריקה מוכיח, שביסודן מונחת מערכת של טעמים, שהוכנו על ידיהם לצורך חקירת העדים. טעמים אלה נחלקו לשני סוגים: הראשונים שימשו יסוד לקיום העדויות והאחרים לביטולן. ניכר הדבר, שאף ציצרו השתמש בנוסחאות של קבע מקובלים כאלה.

נבדוק עתה את תוצאות חקירתנו בדרך נסיונית ונעיין בטעמי משפט אחר de re-petundis, שבו עמד ציצרו לצד המאשימים ולא הנאשמים. דוגמה לכך המשפט המפורסם נגד Verres. ורס היה נציב סיציליה במשך השנים 70-73, שדד את הארץ, תושבי עריה פנו לציצרו, שהיה ידוע להם מעת היותו quaestor בסיציליה, וביקשו ממנו לקבל את הקטיגוריה בשמם. ציצרו הסכים, עבר בכל ערי האי, אסף חומר להאשמה, הביא עדים לרומא ותבע את ורס לדין בעוון סחיטת כסף. המשפט נגד ורס דומה בצורתו ובענינו למשפטים נגד פלקוס, פונטייוס וקאורוס, אלא שהתפקידים נתחלפו. הפעם לימד ציצרו זכות על תושבי הפרובינציות: הוא הגן על אחת האומות הנכריות ותקף פקיד רומי הממונה עליה. אם כן אין לתמוה, שהטעמים הידועים לנו משלושת נאומי הסניגוריה חוזרים בנאום הקטיגוריה בהערכה מהופכת. במשפט נגד פלקוס הדגישו בעלי דינו את הניגוד בין גזילת "הזהב היהודי" ובין חרדת הקודש של פומפיוס, שלא נגע באוצרות המקדש בירושלים⁸⁰, אף על פי שכבש את העיר בחרב והיה רשאי לשדוד אותה⁸¹. ציצרו יישב אז את הניגוד והסביר, שהנהגותו של המצביא הרומי באה מתוך חששותיו לשמו הטוב ברומי⁸². כעת העמיד את מעשי הגזל של ורס בסיציליה לעומת יראת הכבוד של המצביא מרצלוס, שכבש את העיר סירקוס, אך לא נגע

(76) קוינקטיליוס לא אמר לתת כללים מפורשים לבדיקת העדים, אלא הדרכה כללית בעיקרי שיטותיה

(V prooem. 1, 3). גם ציצרו לא התכוון למסור כללי שימוש בספריו הריטוריים.

Font. 23. (77)

Fl. 5. (78)

(79) Fl. 6 טען ציצרו, שלילוס המריץ את העדים על ידי הבטחת מתנות, ושהם מופלגים בקלות דעתם,

בענייתם, בהפרת שבועותיהם ובעזות פניהם. — Fl. 26 אמר, שהעדים נשחתו על ידי תאוות בצע, שנאת רומא, רדיפה אחרי תועלת הפרט, כסף, וזיקתם לשבועות שקר. — Fl. 66 פסל אותם מחמת קלות דעתם ומפני הסתירות המרובות שבדבריהם.

(80) עיין הערה 32.

(81) הושה את המקומות המובאים בהערה 83.

(82) ראה הערה 146.

במקדשיה⁸³. הוא השתמש כאן, איפוא, באותה המענה, שדחה בנאומו על פלֶקוס. דוגמה אחרת: בשלושת נאומי הסניגוריה הנ"ל גינה ציצרו את העדים של הצד שכנגד בשל עזות פניהם ואימיהם⁸⁴. לעומת זאת הדגיש בנאומו נגד ורס, שעדי שולחיו היו אנשים ענוים, שהעזו להתניב בפני הדיינים הרומיים רק בפחד וברשט⁸⁵. גם בנאומו נגד ורס הכריז שהמדינה בסכנה: אך לא מפני שאומות זרות קמו נגד כבוד האזרחים הרומיים, אלא מפני שהשם הטוב של העם הרומי נשנא על האומות הזרות בעטיט של מעשי העוול של פקידיו. בשלושת נאומי הסניגוריה הבליט את הניגוד הלאומי, בנאום הקטיגוריה דרש חוק שווה לרומאים ולפרובינציאלים. בנאומי הסניגוריה נעשה למליץ הרעיון הלאומי; עכשיו הטיף למען רעיון "האנושות"⁸⁶.

נתברר שהטענות של אנשי ריבו הם שקבעו את מעגותיו של ציצרו⁸⁷. סימני הכלל הזה ניכרים גם בנימוקיו לטובת פלֶקוס. היות והקטיגור השמיץ נעימה פרו-יהודית⁸⁸, הריע הסניגור תרועת קרב נגד היהודים והאשים את ליליוס, שפנה עורף לאלי מולדתו ונעשה למתגיר בלב⁸⁹.

בין כללי הריטוריים שנזכרו עד כה חסרים טעמי ההסתה הלאומית התופשים מקום חשוב בנאומי ציצרו שבהם אנו דנים כאן. הטעמים האלה לא נשתמרו בין ההוראות לחקירת העדים⁹⁰, אלא בסעיף אחר של הוראות הריטוריקאים שהיה, לפי עדותו המפורשת של קוֹיְנְקְטִייוֹס⁹¹, בעל חשיבות מיוחדת בשביל חוקרי העדים, הן לשם קיום דבריהם והן לשם ביטולם. לפי תורת הריטוריקאים שייכת פרשת ההסתה הלאומית למסכת ה"גידוף" או ה"גינוי", vituperatio, המקושרת עם היפוכה, laudatio, ושתיהן ביחד מהוות סוג ריטורי מיוחד, הנקרא "סוג ההטפה המפוארת", genus demonstrativum, מפני תפארת המליצה השלטת בנאומים כאלה⁹². נאומי הלל על אומות ומדינות נשארו לנו במספר

(83) Verr. act. sec. II 4. 50. IV 120 s. 131. ציצרו האשים את ורס בשדירת ההיכלות ותטיל עליו את עוון ה"sacrilegium" (act. prim. 14; act. sec. V 184 s.). הטענה הזאת היתה מצויה בכתבי הפלסטר של הספרות העתיקה; ראה ביקרמן 1927, 183 s. MGWJ.

(84) עיין הערה 10; 54; 63.

(85) Verr. act. prim. 28; act. sec. I 81.

(86) הטעמים הנ"ל נזכרים בנאומי ציצרו נגד ורס פעמים רבות.

(87) Verr. act. sec. I 81 יצא ציצרו כנגד טענת מתנגדיו, שעדי שולחיו הם אנשים בְּרַבְרִיִּים ואיבי רומא. באותו הנימוק השתמש הוא עצמו בשלשת נאומי הסניגוריה הנ"ל.

(88) עי' הערה 32.

(89) ראה הערה 41. על טענת ההתגירות בדברי הפולמוס של הרומאים עיין במאמרי על טציטוס העתידי להתפרסם בחוברת הבאה של "ציין". ציצרו השתמש בנימוק דומה לגבי אחד מעוזרי ורס, הריטור קיקיליוס, שהיה יהודי מלידה. הוא התלוצץ על ידידותם בשאלו: "מה ענינו של יהודי בחזיר?" (כך הוראתו של שם העצם verres, עיין 52 II 121. act. sec. I). השוה ריינק, עמ' 2, 150, וכן את מאמרו: REJ 1893, 36s. "Quid Iudaeo cum verre?"

(90) Quint. V 7, 5 הזכיר משפטים, שבהם נפסלו העדויות של עמים שלמים, אך קרוב לודאי, שדבריו התכוונו רק לשלושת נאומי הסניגוריה הנ"ל של ציצרו.

(91) Quint. III 7, 2.

(92) Quint. III 7, 19; Cic. de orat. II 349; auct. ad Her. III 6, 12. גם להלן אצטט רק מבחר מצומצם של מקומות מתוך המסורת העשירה.

רב⁹³, ואילו מנאמי ה"גינוי" לא נשתיירו אלא דוגמאות מעטות⁹⁴. זאת ועוד אחרת. ברוב המקרים הביאו הריטוריקאים רק את הכללים להלל, ואילו לגבי ה"גינוי" הסתפקו בהערה, שכלליו אינם אלא היפוכם של כללי ההלל⁹⁵; אי זאת ננקוט גם אנו בכלל הזה. אפשר להרחיב את ידיעתנו על הוראות ה"גינוי", כשנביא בחשבון את השפעת הריטוריקה על ההיסטוריוגרפיה ולהיפך. על כן מותר להסיק מסקנות על שיטת ההשטנה הלאומית מאלה הסופרים ההיסטוריוניים, שערכו את תאוריהם לפי הוראות הריטוריקאים או שהוזכרו על ידיהם כדוגמה ומופת. אביא כעת כמה הוראות של הריטוריקאים על דרכי ה"גידוף" המזדהות עם התכסיסים, שבהם השתמש ציצרו בנאומיו הנ"ל. לפי ביאורי הריטוריקאים יש לשבח או לגנות מדינה או אומה על פי התכונות של אבותיהם הקדמונים⁹⁶. רישומי הכלל הזה ניכרים בכל נאומי השבח או הגנאי, שנמסרו בספרות העתיקה, וכן גם בתיאורים רבים של ההיסטוריונים. אף ציצרו נקט בתכסים זה בפולמוסיו נגד תושבי סרדיניה אסיה וגליה. סיפורו על קדמוניות הסרדים ערוך לפי חוקי ה-vituperatio⁹⁷. הוא הזכיר בראשונה את שחיתות המידות של אבותיהם הראשונים, הפונים וצאצאיהם, הקרתגנים⁹⁸. כחרפה נוספת העיר על עירוב דם בדמם של עמים גרועים, שהרי אצילותו של עם מיוסדת על טהרת גזעו⁹⁹. כחרפה שישית ציין את העובדה, שהסרדים לא עזבו את מולדתם מרצונם הטוב אלא גורשו משם בכפימה¹⁰⁰. לעומתם עומדים האתונאים המצטיינים בגזעם האצילי. ציצרו העניק להם תארי הכבוד, שהיו שגורים בפי הריטוריקאים¹⁰¹. כן השתמש ב-loci communes

(93) ראה הערה 101. התעודה העיקרית היא Rhet. Graec.) Menander περί επιδείκνυων II 3 ss. (III 353 ss. ed. Spengel).

(94) ביניהם גם נאומי של אפולוניוס מולון נגד היהודים, שהזכרתי לעיל, הערה 3.

(95) השווה את המקומות המובאים בהערה 92.

(96) Quinct. III 7, 10 ss. 21; בדרך משל הביא דברי גינוי על היהודים. ראה את מאמרי על טציטוס.

(97) המקור ההיסטורי, שממנו שאל ציצרו את סיפורו, אינו מזדהה עם אחד הנוסחאות המרובים על

קדמוניות הסרדים שנקבצו RE s. v. Sardinia col. 2481.

(98) "מרמת הפונים" נעשתה למשל בפי הרומאים: Gelzer, Philologus 1931, 269, 21.

W. Kroll, Kultur etc. I 18.

(99) עיין הערה 101. כידוע גידפו היוונים את אבות הרומאים הראשונים כאספסוף של פושעים; ראה

הערה 102.

(100) Menander 356, 1s. Spengel מנה בין הטעמים לשבח של הערים שנוסדו ע"י מהגריב, כי אבותיהן

יצאו את ערי מולדתם לפי הסכם ידידותי ולא גורשו בגלל מרד או מלחמה, וכי התושבים, שמהם התלכד ישוב העיר החדשה, היו בעלי שם.

הריטוריקון Aphthonius (p. 28 s. ed. Raabe) הזכיר בנאום הגנאי שלו על המלך פיליפוס מוקדון נוסח מסבדור-היסטורי על נדודי המקדונים הראשונים וגירושיהם ממקום למקום הדומה, לפי אפיו הכללי וכוונתו, לסיפורו של ציצרו על מוצא הסרדים.

(101) ציצרו שאל את פרטי תשבתו על קדמוניות אתונא מה-Panegyricus של Isocrates, שטימט דוגמא ומופת ל-laudatio בפי הריטוריקאים; ראה הערה 93. עיין גם Justin. II 6, 1s. Plato Menexenus 245 d. הם קילוס השמרנות של הקפריטנים (עיין לעיל עמ' 112) היה נוסח של קבע; עיין למשל יוסיפוס נגד אפיון II 225.

כמו ציצרו (ראה עמ' 112) כן הזכיר גם ניקולאוס מסינקוס את תרומת אתונא לתרבות האנושות בנאומו לטובת האתונאים שנשבו במלחמה הסיקלית בשנת 413 (Diod. XIII 26, 3 s.). המצביא הרומי סולקס סלח לאתונאים את מרידתם (עי' הערה 18) בזכות אבותיהם (Plut. Sulla 14).

על אצילות הגזע בדבריו נגד שבטי אסיה הקטנה. הוא גידף אותם בשל מוצאם הברברי ושל מהם כל יחוס בהבדילו אותם מחבר השבטים היוניים¹⁰². גם טעמו על כפירת הגלים בעיקר הדת נשנים בכתבי ההסטוריונים והם מתאימים לכללים, שהומצאו ע"י הריטוריקאים בשביל נאומי גידוף¹⁰³. לבסוף יש להזכיר, ששיטת ההסתה בדרך הגידוף של האבות הקדמונים ידועה לנו היטב מדברי החרפות של היונים והרומאים על מוצא היהודים. גם בבדיות האלה חוזרות הדיבות על גירושם בחרפה של אבות העם, מעשי הפשע שלהם באלים, שפלות גזעם ושחיתותם¹⁰⁴. לעומת זאת יש לציין, שציצרו לא השתמש בטעמים אלה נגד היהודים, כנראה מפני שדיבות היונים על תולדות ישראל לא היו ידועות לו¹⁰⁵. הוא הסתפק בדבריו לעג על כשלון דתם. אף הנימוק הזה נזכר בין טעמי הריטוריקאים המיעצים לספר בשבח האומות, כי נתחבבו על האלים ונתברכו על ידם בהצלחת מעשי ידיהם¹⁰⁶. אם נהפוך את הטעם-לשבח, נקבל טעם-לגנאי שיהא מקביל לזה שבו השתמש ציצרו¹⁰⁷.

נשוב לבעיה שממנה יצאנו, כלומר לשאלת היחס של ציצרו ליהודים. נתברר: ראשית, שהנאום לא הביע דעות משלו על תכונות העמים הזרים, אלא חזר על נוסחאות קבע, שהותקנו על ידי הריטוריקאים. שנית, שהתאים את השקפותיו לצרכי המשפט ושיבח או גינה *ex causa et tempore, non ex natura*¹⁰⁸. מי שסבור, שציצרו שנא את היהודים שנאה אישית, הרי עליו להניח, ששנא גם את הפריגים, המיסים, הלדיים, הקארים, והסרדים, והאלוברוגים, ואילו אהב את הפמפיליים הלמפסקינים ושבטים אחרים, שסיפר בשבחם בנאומיו נגד רוס. ברור שלהשקפה כזאת אין על מה לסמוך¹⁰⁹. שגגה זו מוצאה בדעה המוטעת על דרכי הדברנות המשפטית של ציצרו. נאומיו הנידונים כאן לא היו וידויים אישיים, כי אם כלי מלחמה מותאמים לצרכי השעה¹¹⁰ ולשאר התנאים החיצוניים¹¹¹. לא יישאר אף ספק-

(102) הוכחותיו של ציצרו מוכירות את אלה, שבהן השתמש הירודוט (I 146,1 s.), כדי לשלול משבת היונים את תואר הכבוד: טהור הגזע.

ויכוח חריף פרץ מסביב לשאלה על מוצא הרומאים. רוב היונים הפיצו עליהם את הדיבה, שהם בני עם ברברי ושאבותיהם נדדו ממקום למקום, ואילו ידידי הרומאים מביניהם המציאו להם יחוס נכבד ועשו אותם לצאצאי הגזע היוני. עיין הערה 99. השווה H. Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom* (1938) p. 41 s.

(103) הריטוריקאים: Menander p. 361, 24 s. Spengel (ההפוך). היסטוריונים: Pausan. X 23.1s. Justin. II 12, 9; XXIV 8, 16. השווה גם Lucan. bell. civ. I 444 s.

(104) השווה את מאמרי על טציטוס.

(105) Radin (ראה הערה 2), עמ' 232, הסיק מהעובדה הזאת את המסקנה, שציצרו לא הכיר את הנאום של מורהו אפולוניוס מולון נגד היהודים (ראה הערה 3). הראשון בין סופרי רומא, שדן במפורט בקדמוניות של דת היהודים היה כנראה M. Ter. Varro, בן דורו של ציצרו. הוא בא לדבר על דיני ישראל בספרו על קדמוניות הדת הרומית, שהקדיש לקיסר בשנת 47. עיין E. Norden, *Varro über den Gott der Juden*. Festgabe Harnack 1921, 298.

(106) Menander p. 361, 22 s. Spengel.

(107) כך, למשל, תיארו המשוררים הרומיים (Verg. Aen. VIII 698. Propert. III 11, 41) את המלחמה בין אוקטבינוס ובין אנטוניוס וקליאופטרה כקרב בין אלי הרומאים ותמצרים.

(108) Verr. act. prim. 33.

(109) ציצרו מימש את עיקרון הריטוריקה: *de omni re in contrarias partes disputare* בעיקר לגבי השבט הגלי של האלוברוגים. Sulla 17 pro Fonteio שיבח את אמתות עדותם ואילו (ע' הע' 51 ואילך) גינה את חוסר הנאמנות של דבריהם.

(110) קיצורו של דבר: ציצרו נטק בכלל שקבע הוא עצמו: «במשפטים *de repetundis* צריך לשלול את אמיתותן של כמעט כל הטענות» (de orat. II 105).

(111) Radin, עמ' 197, ובהתאם לדבריו גם Bickermann (Berl. philol. Wochenschrift 1926, 907).

ספיקא בניהון זה, כשנשים לב לדברי ציצרו עצמם על תכונת נאומיו המשפטיים. כשנאשם פעם על ידי בעל דינו בגלל שינוי דעותיו, השיב 112: "מי שסבור, שהוא תופש בנאומי המשפט שלי את דעותי הפרטיות כאילו הן התומות, אינו אלא טועה. כי הדעות המובאות שם אינן הדעות של האיש ושל הסניגור עצמו, אלא של המשפט ושל תנאי הזמן" 113.

אם כן אין להסיק מראש על דעותיו של ציצרו בענין היהודים מן העובדה, שדבריו עליהם נאמרו בנעימה עוינת. נניח שהיה מקבל את הקטיגוריה נגד פללקוס במקום הסניגוריה: בודאי היה נוהג כדוגמת ליליוס, היה אוהז בטענת ה-sacrilegium, משבזז את קדושת המקדש בירושלים וכיוצא בזה. ואולם בכל זאת קיימת אסמכתא, כפי שנואה להלן, להוציא מתוך דבריו על היהודים כמה פרטים המשקפים את דעתו האישית עליהם. הסיבה היא, שהנאום עשה בפסיקה הנידונה סטיה מכוונת מדרך הסניגוריה הנהוגה במקרים כאלה. הוא שילב לתוך הויכוח על התלונה של יהודי אסיה בקורת חריפה על סיבת ההופעה של יהודי רומא במקום הדין. על ידי כך שינה את כיוון הדיון ואת טיבו. הוא עורר-שאיות הקשורות בפוליטיקה הפנימית של רומא והפך את המשא ומתן המשפטי לריב על עקרונות המדיניות הסינטיורית. הפרקליט הסיר את מסכתו והוכיח כנציג המדינה המחזוה דעה רשמית. בדבריו המועטים, שנשא מתוך סמכותו המדינית, כלולים רעיונות המסמנים את יחסו ליהודים.

III.

לפי תוצאות חקירתנו עד כה נראה, כאילו דברי ציצרו על היהודים אינם אלא תרכובת של תכסיסים משפטיים שונים שאין בהם ממש. אך אם נעמיק בדבר יתברר, שבקליפה הספרותית העבה ספוג גרעין היסטורי זעיר אך יקר. עד כה עסקנו כביכול בפיצול השכבה החיצונית; כעת פונתה הדרך לעיון בתוכן הריאלי של דברי הנאום. ציצרו הזכיר כמה עובדות על תולדות היהודים הטעונות תשומת לב מיוחדת. נדון בראשונה בעצם התביעה, שהוגשה על ידי היהודים נגד פללקוס. מדברי ציצרו יוצא, שהתאוננו

הביעו את דעתם, כי דברי ציצרו על היהודים אינם אלא agitatorische Gemeinplätze, שנאמרו בלי טינה אישית. שני החוקרים הזכירו גם בקיצור מקומות אחדים מתוך נאומי ציצרו בזכות פונטיזם וסקאורוס, שהובאו לעיל, אך לא התעמקו בפרטי הפירוש של דברי ציצרו על היהודים.

גם ריינק (ראה לעיל הערה 2) עורר את השאלה, אם ה"אנטישמיות של ציצרו לא היתה

purement de circonstance

Cic. Cluent. 139 (112)

(113) אפשר היה להוסיף כאן את דברי הבקורת הנבונים של G. Boissier בספרו הידוע Cicéron et ses amis 45 על אופי הסניגוריה של ציצרו (עי' גם Tyrrel and Purser, The correspondence of Cicero I, 5 s.), אך מוטב להעיר הערה כללית הבאה למנוע מראש אי הבנה. בעיית ההשקפות הפוליטיות, שבהן דגל ציצרו במשך חייו, שנויה במחלוקת, אך נראה שהצדק עם R. Heinze (ראה הערה 69), שהביא טעמים חזקים נגד דעתם של אלה החוקרים השוללים מציצרו כל עקבות בזרכי הפוליטיקה שלו. אולם העיקרים שבהם דגל נועדו כלפי פנים. כלפי חוץ לא נקט בעמדה מסוימת, זלא תלה את ההלכותיו במצב הפנימי של המדינה ובאינטרסים של חברי מפלגתו. מכאן מתבארת גם הקלות, שבה שינה את געמית דיבוריו על תושבי הפרובינציות בנאומיו הרבים. ואף התחברותו למעמד ה"פרשים", שבידיהם נתרכז למעשה הפיקוח על גביית המסים מהאומות המושעבדות, מנעה ממנו יחס צודק לפרובינציאלים. אין להתעלם מן העובדה, שהטפותיו היפות למען הצדק כלפיהם, שהשמיע בנאומיו נגד נרקס, נשארו מליצות ריקות. מהלך המדיניות הפנימית חייב אותו לקבל את הסניגוריה על פקידים רומיים, ששדדו את הארצות הנכבשות באותה האכזריות כמו ורס; צו השעה גרם, שמליץ היושר הפך חבר לעושי משפט לעשוקים.

על החרמת תרומותיהם בשביל המקדש בירושלים שלא כדין. ציצרו הביא נגדם הוכחות מפורטות כדי להראות, שפלקוס נהג כשורה. יש להודות, שטענות היהודים נגד פלקוס היו בטלות ומבוטלות, — אם טעמי ציצרו היו כולם מבוססים על האמת. אך קשה להניח, שיהודי אסיה היו מגישים תלונה, אילמלא היו בטוחים, שהצדק אתם. מאידך גיסא אין גם להניח, שציצרו העיז להשמיע בפני השופטים דברים בדויים שזיפם גלוי לעין. משום כך אין, לדעתי, לקבל את סברתו של ייסטר¹¹⁴ המשער, שיהודי אסיה ערערו על עצם האיסור של הוצאת הזהב. ציצרו אמר בפירוש, שגם הקטיגור ליליוס הסכים להחלטה זו; הרי ידע, שהפריטור היה זכאי להוציא פקודה כזאת בשעת הצורך.

אך יש פרט אחר בתיאורו של ציצרו המעורר חשד. הוא אומר אמנם שפלקוס, לאחר שפרסם את האיסור להוצאת הזהב, ערך משפט נגד היהודים והוציא פסק דין נגדם על החרמת זהבם, אך אינו מזכיר את הוכחות הפריטור, שיהודים ניסו לעקוף על האיסור ולהבריא את תרומותיהם¹¹⁵. נגד צדקת ההאשמה של פלקוס מדברת גם העובדה, שהתרומות "נתגלו" כולם בו במקום שבו נאספו¹¹⁶. מלבד זה יש להביא בחשבון, שהאשמת ההברחה הייתה נוחה לתחבולות הפריטור, מפני שהיה קשה לבדוק את אמיתותה. אם כן נראה, שיהודי אסיה ערערו על טענת ההברחה, מפני שהיא גררה אחריה את ההחרמה¹¹⁷.

פרטים חשובים יותר ובטוחים יותר ניתן ללמוד מדברי ציצרו על יהודי רומא¹¹⁸. יש לתמוה על כך, שציצרו בא לדבר עליהם בכלל. הרי התביעה הוגשה על ידי יהודי אסיה הקטנה. אך מכיון שציצרו לא הזכיר את נוכחותם, יש ספק אם נמצאו גופם במקום הדין בין העדים נגד פלקוס; יתכן שהסתפקו בהגשת תביעה בכתב, כשם שעשו גם עדים אחרים¹¹⁹. במקומם הופיעו יהודי רומא בהמונים, אך לא בתור עדים, אלא כצופים סתם.

(114) Juster I 379,7.

(115) עיין הערה 35. יש לזכור, כי בתור praetor pro consule שימש פלקוס גם כשופט עליון של ארץ שלטונו. נקל לדמות שהיה ביכולתו להוציא פסק דין על פי דברי עדים זוממים, שהזמינם עצמו, — אם רצה בכך.

(116) ההבדל בין חיפוש אמיתי ומדומה בולט, כשנשוא את דברי ציצרו על החרמת הזהב היהודי עם התיאור של החרמת הזהב המוכרת הניתן בנאומו Vat. 12.

(117) צריך להבדיל בין טענת היהודים נגד פלקוס ובין טענת הקטיגור ליליוס. יש להניח שיהודי אסיה לא התעניינו ביותר בפרטי הטלטולים של זהבם אחרי החרמתו. לעומת זאת קרוב לודאי, שליליוס הוסיף משלו את האשמה, כי פלקוס גנב את הזהב. ציצרו עשה את הטפל לעיקר, כדי לערפל את העובדות, והשתדל להוכיח, שזהב נמסר לקופת המדינה כהלכה. מר ג. אלוין העיר לי, שהגניבות של פלקוס מתבארות, אם נניח, שציצרו הזכיר רק את אלה הערים של אסיה הקטנה, שבהן בוצעה החרמת הזהב כחוק. ההשערה זו מוצאת לה סמוכין בעובדה, שברשימת ציצרו חסרים השמות של ערים נכבדות רבות, כגון סמירנה, אפסוס, מילט, שהיו גם הן נושבות על ידי יהודים.

אם גם אין בידינו לבדוק את כנות דבריו של ציצרו בענין זה, הרי נוכל לעקוב אחרי תכסיסי הגנתו. ציצרו הזכיר בין הפקידים, שהיו עדים לביצוע ההחרמה, את השמות של ליגט פרש ושופט, כדי לקחת את לבות הדיינים,

שהיו חברי המעמד הסינטורי והפרשי. עיין du Mesnil p. 31 s. וכן את ביאוריו ל Fl. 96.4.

(118) ידיעותינו על יהודי רומא לפני הדין נגד פלקוס קלושות מאוד. בפעם הראשונה נזכרת עדת היהודים שם בשנת 139 a. Chr. בשנת 63 הביא פומפיוס מספר רב של שבויי מלחמה יהודיים לרומא, ששוחררו ברובם זמן קצר אחר כך. על הפרטים עיין Schürer III 57 s., וראה למטה הע' 175.

(119) עי' הע' 15. השווה Mommsen, Strafrecht 411. הוכחה נוספת לכך, כי נציגי היהודים של ערי אסיה לא נמצאו בין העדים, שקמו נגד פלקוס, יש להסיק מהתנהגותו של ציצרו. העדים היו יושבים לפני במת

הם נמצאו, איפוא, בין האוכלוסין, שנהגו לבקר במשפטים והתקהלו בפורום, כדי להקשיב ליוכיחי הצדדים הנצים ולהביע את רגשותיהם על ידי תשואות חן או צעקות¹²⁰. ציצרו טען, שכל התביעה בענין זהב היהודים הומצאה, כדי להסית את האוכלוסין האלה¹²¹. מכיון שהצופים היו עומדים במרחק מה מבמת הנאום ומספספי השופטים הפקידים והעדים, הכריז הנאום, שינמיך את קולו, כדי שלא ישמעו את דבריו¹²². ברור שציצרו הבליט את ענין יהודי רומא, כדי להסית את דעת השופטים מעצם האשמה ולעורר את רוגזם על "איומי" האוכלוסיה¹²³. מתכסיסיו אפשר להסיק מסקנה מענינת גם על מצבו האמתי של כלל ישראל תחת שלטון הרומאים. כשם שהיו מאוחדים ביניהם, עד שעניני היהודים באסיה עוררו את אחיהם ברומא¹²⁴, כן שימשו יהודי רומא אמצעי בידי ציצרו, כדי לעורר את יצר השופטים נגד יהודי אסיה. בגלל עירוב התחומים בפלפולי הסניגור נמסרו לנו אי אלה פרטים על השתתפות היהודים בחיים הצבוריים ברומא. מובן מאלי, שיש לנהוג בזהירות רבה כלפי דבריו מפני מגמתם להוציא לעז, ויש להפריד הפרדה קפדנית בין עובדות לבין הלשנות. ציצרו מסר שני פרטים על יהודי רומא. ראשית אמר שהם מצויים על יד המדרגות של אוריליוס. המקום הזה נתפרסם בשנים אלה כמקום פגישה והתקהלות של אספסוף העם¹²⁵. שנית טען, שהם בעלי השפעה רבה באספות העם (contiones). שני הפרטים האלה אינם שווים במדת נאמנותם. נדמה שציצרו כך בעובדה, שהיהודים היו פעילים באספות העם, את ההלשנה, שהם שייכים ל"שאר שבעים"¹²⁶. אם כן יש לדון במפורד על שני הפרטים ולצאת מבירור העובדה השניה. מה היתה סבת התקהלותם של היהודים באספות העם? האם צדק ציצרו באמרו שהיו שייכים לאוכלוסין ההולכים בטל והלהוטים אחרי מהומות? או שמא הניעו אותם ענינים חיוניים להתמיד בהשתתפותם באספות העם, עד שנודעו כעדה המופלגת באחדותה ובתקיפותה? נראה כאלו היה קיים קשר בין השאלות, שעמדו לדיון בכינוסים הנסערים של אספות העם בימים הפרועים האלה (בסוף שנת 59) ובין האינטרסים של יהודי רומא. נעיין עתה במה שהתרחש ב-contiones¹²⁷.

הנאום. אלו היו יהודי אסיה נוכחים במקום הדיון, היה ציצרו מוכיר גם אותם לפני שאמר, כי ינמיך את קולו, כדי שיהודי רומא לא ישמעו את דבריו.

(120) Zumpt 127. Cic. Brut. 290. ציצרו קרא לצופים בשם corona et turba.

(121) בנאומו נגד ורט (act. sec. I 124) הסית ציצרו את הצופים בנאשם. לא פעם הופסק בנאומו על ידי חבורות שנשלחו למקום הדיון, כגון בנאומו לטובת מילו (השוה Ed. Meyer 236). בעת המשפט הראשון נגד קלודיוס בשנת 74, שהתנהל גם הוא על יד המדרגות של אוריליוס (ראה הערה 25), הופרע סינגור אחר על ידי המונים שהוטרדו על ידי ה-trib. pleb. באספות העם (השוה Cic. Cluent. 93 s.).

(122) עיין לעיל עמ' 112.

(123) דבריו נגד היהודים ניצל ציצרו את פחד הדיינים, שהיו כלם חברי המעמדות האמידים, מפני מהפכה סוציאלית (ראה הערה 117 וכן גם את ההערה 70 על ה-optimi). השוה Mommsen, Röm. Gesch. III 96 s. (124) מנקודת הראות של הפקידות הרומית בא Mommsen, Röm. Gesch. III 549 s. (עיין Berliner p. VII) לדון על הקשר האמין בין יהודי אסיה ורומא המחבט בדברי הנאום של ציצרו לטובת פלקוס. (125) ע' הע' 25 ; 121.

(126) "השאר שבעים" היתה לשון-גידוף שכיחה בפי ציצרו על האוכלוסין. עיין הערה 137.

(127) לאספות העם לא היו אמנם כל זכויות של החלטה (ההצבעות התקיימו ב-comitia), אך הן מילאו תפקיד מכריע בהכשרת האוכלוסין להחלטות ובהסתתם. השוה Mommsen, Röm. Gesch. II 94 s. להלכה היו רק נתיני רומא וזכאים להשתתף (עיין הערה 145), אבל למעשה התרוצצו בהן כל תושבי הבירה בלי הבדל ; Mommsen, Staatsrecht I¹ 149 s.

מדינת רומי היתה נהוגה בהפקרות גמורה¹²⁸. ראשי המפלגה הדימוקרטית מיגרו את שלטון הסינט על ידי גיוס הכוחות האנרכיים מבין תושבי העיר. להקות אלה נגררו אחרי הדימוגוגים מטעמים שונים: רבים עשו מההפרעות פרנסה לעצמם ונשתכרו ממלחמת האגרופים ברחובות רומי. מלבד "שכירי החוצות" האלה נמשכו גם חברי איגודים, collegia, קורפורטיבים מקצועיים, פוליטיים ואחרים¹²⁹, אחרי מנהיגי הדימוקרטים, מפני שהבטיחו להם קיום זכויותיהם או הרחבתן לאחר נצחונם. האיגודים האלה שימשו בשנות ההפקרות כלי נשק פוליטי בידי המסיתים ונחשדו על כך בעיני השלטונות, שביקשו לדכא את פעולתם המהפכנית¹³⁰. הראשון שהצליח לקשרם אליו היה קטילינה. לפיכך הוציא הסינט בשנת 64 פקודת איסור על האיגודים. אחרי מפלת קטילינה (63) המשיכו הדימוקרטיוטים להשתמש בתכסיסיו המהפכניים. כעת מילאו את ידי קלודיוס להסית את ההמונים ולהחליש את השפעת הסינט על ידי עשיית מהומות בעיר. קלודיוס נבחר בעזרתם ל-tribunus plebis ופתח את פעולתו הרשמית (בדצמבר 59) בביטולו של חוק הסינט האוסר את האיגודים. על ידי כך משך לצדו את האוכלוסין לשם שיתוף במזימותיו. בשנת 56 התחזקה שוב עמדת הסינט. הוא חידש את האיסור, אך נראה שהשפעתו לא הספיקה כדי להוציאו לפועל. הפקרות ה-collegia והתחברות עם הדימוגוגים נמשכה למעשה עד לנצחונו של קיסר. רק הוא הצליח לשים קץ לפרעות. בשנת 46 פרסם חוק חדש, שנעשה ליסוד של חוקת ה-collegia למשך כל תקופת הקיסרות. קיסר פקד לפזר את ה-collegia "מלבד אלה שנסדו בזמנים קדומים"¹³¹. מתוך תעודה רשמית שנמסרה אצל יוסיפוס יוצא, שקיסר מנה גם את היהודים בין "האיגודים המותרים"¹³².

מהסקירה על תהפוכות התחזקה בענין האיגודים יוצא, כי גם יהודי רומא, שקהילתם אושרה מזמן מטעם השלטונות בתור איגוד דתי מיוחד¹³³, נפגעו באיזה אופן שהוא על ידי היאבקות המפלגות ונסחפו לתוך מערבולת ההפקרות הציבורית. על הפרטים אין בידינו אלא לשער השערות. אין כנראה יסוד מוצק להנחה, שגם איגוד היהודים היה בין אלה שנאסרו מטעם הסינט במשך השנים 64—59. מנוסח החוק שנמסר לנו יוצא, שהאיסור לא חל על כל האיגודים¹³⁴. אין אמנם לשלול את האפשרות מלכתחילה, שגם היהודים נכללו בין

128. Mommsen Röm. Gesch. III 305 s. — החיבור המפורט ביותר של המצב הפנימי ברומא

במשך השנים 44-66 ניתן בספרו הידוע של Ed. Meyer, Caesars Monarchie u. d. Principat des Pompeius (1919), השווה גם T. Rice Holmes, The Roman Republic I (1923).

129. Mommsen, Röm. Gesch. III 7 s. RE s. v. collegium 386 s.

130. על תחזקת הסינט בדבר האיגודים השווה Meyer 24,2, 96.133; Mommsen, Strafrecht 872,1

La Piana, Foreign groups in Rome. Harvard Theol. Rev. 1927, ; RE s. v. collegium 390 s.

23, 235. שמות נרדפים למושג collegium היו sodalium, sodalitas וכדומה.

131. Sueton Div. Iul. 42: cuncta collegia praeter antiquitus constituta distraxit

השווה Holmes III 285. Ed. Meyer 417. אחרי רציחת קיסר נתחדשה הפעולה הפוליטית של האיגודים.

אוגוסטוס פיזר אותם וחידש את חוק אביו החורג (Suet. Aug. 32), La Piana 237.

132. Jos. ant. XIV 215. Juster I 410

133. מתוך העובדה, שאיגוד היהודים ברומא הוצא מהאיסור הכולל, יוצא שנמנה בין ה"עתיקים" (עיין

הערה 131), כלומר שהיה קיים כבר לפני שנת 59. בזכות ההנחה הזאת יש גם להוכיח, שהרשות לאסוף כספים

ולהוציא אותם לחו"ל היתה קשורה באישורה של קהילת היהודים בתור איגוד. עיין Juster I 413. 415.

134. נמסרו לנו בעצם שני סיכומים של חוק ה-collegia משנת 64 ושניהם אצל Asconius; השווה

Holmes I 240,1. Marquardt III 136. לפי הראשון (p. 7 Orelli) נאסרו כל אלה האיגודים "שנראו

האיגודים "המסוכנים" שפוזרו אז¹³⁵. אין גם ספק שציצרו עצמו השתדל לעורר את הרושם, כאילו היו איגוד פוליטי המשתתף בהפגנות נגד ראשי השלטון הרשמיים. אך לעומת זאת יש לציין, שהנואם לא הזכיר בדבריו את איסור איגודם עצמו. ואף העובדה, שהרשות לאסוף כספים לצרכי המקדש בירושלים לא ניטלה מהם בשנים אלה, אינה עשויה לחזק את הדעה, שאיגוד היהודים היה אסור בשנת 59. אך יש אפשרויות אחרות להסביר את התרגשות היהודים. יתכן שהדימגוגים הבהילו אותם על ידי הפצת השמועה, ששלטונות הסינט עמדו להרחיב את האיסור גם על איגודם. דברי ציצרו היו עשויים להגביר את החשש הזה. אפשר, שבגלל האיסור על האיגודים "המסוכנים" הטיילו שלטונות הסינט פיקוח חמור ומטריד על איגודם ושקלודיוס הבטיח להם הקלה במצבם, אם יתמכו בו¹³⁶. מכל מקום קרוב לודאי, כי גם יהודי רומא השתתפו באספת העם, שנתכנסה בדצמבר 59 (כלומר שבועות מועטים אחרי גמר המשפט נגד פליקס) על יד מדרגות אוריליוס «בשם האיגודים», וכי היו בין גייסות קלודיוס, שסייעו בידו, לפי דברי ציצרו, לבטל את חוק הסינט האוסר את ה-collegia ולהתיר את ייסודם של איגודים חדשים רבים «מהשאור שבעם»¹³⁷. כאמור אין בידנו לקבוע את הסיבה המדויקת שעוררה את יהודי רומא, אך קרוב לודאי, שהיה קשר בין הופעתם

מכוונים נגד המדינה, ואילו לפי השני (p. 75) «כל האיגודים מלבד מועטים ובעלי מטרה ברורה (certa), שהמדינה היתה זקוקה לה, כגון אלה של הנגרים ושל הליקטורים». לפי הנוסח השני אין מן הנמנע, שגם איגוד היהודים נכלל בתוך סוג האיגודים האסורים, אעפ"י שהיה collegium certum לפי טיבו (השווה Dig. 3, 4, 1 pr.). אמנם מנוסח החוק על האיגודים, שנמסר Dig. XLVII 11,2 (sodalitium sub praetextu religionis); השווה גם 2, 36, 52 (Dio Cass.), יוצא, שגם האיגודים הדתיים נחשדו לפעמים במטרות פוליטיות. עי' Marquardt III 135 s. (135) גם האיגודים של בעלי המלאכה (operarum sodalitates) נהפכו בשנים הפרועות האלה לחברות פוליטיות. השווה את הדברים המובאים RE s. v. collegium, 391. 406, וכן למטה הערה 144. עיין גם הערה 137 על ה-collegia compitalicia.

(136) בשנת 65 (שנה אחרי הקשר הראשון של קטילינה) הוציא הסינט פקודת-גירוש של כל הזרים מרומא (La Piana 233; Ed. Meyer 13; Mommsen, Röm. Gesch. III 169), שאמנם לא הוצאה לפועל (כמו פקודות הגירוש של יהודי רומא בתקופת הקיסרות), אך גם לא נתבטלה. האם נלחמו היהודים באספות העם על זכותם לישוב של קבע ברומא?

(137) ציצרו הזכיר את המאורע הזה פעמים רבות בנאומיו. לפי Sest. 34 ערך קלודיוס גיוס של עבדים לפני במת המשפט של אוריליוס (ראה הערה 25) בשם האיגודים; השווה גם post red. in sen. 33 (אגב, כשחזר על אותם הדברים בנאומו לפני העם, post red. in pop. 13, לא העיז להזכיר את האיגודים ואף השתמש במקום שם העצם המעליב servi בשם נרדף יותר עדין: homines). Pis. 11; Sest. 55; — לפי de domo 54 לא גייס שם עבדים בלבד, אלא גם בני חורין. — לפי Sest. 95 היו בין המגויסים גם נכרים (peregrinam manum); קרוב לודאי שבין הנכרים האלה היו גם יהודי רומא, שהיו ברובם peregrini. ראה הערה 127; 145.

לפי דברי ציצרו "הכתוב" קלודיוס את האוכלוסין על פי רחובות העיר (vici), שתושביהם נתארגנו באיגודים מיוחדים, שנקראו collegia compitalicia (השווה Wissowa, Religion u. Kultus d. Römer² 171 s. (השווה La Piana 236, 25; RE s. v. Collegium, 406 s.; Holmes I 330, 4, שהיה משתתף מעבר לנהר טיבר (Trastevere). האם היו גם הם בין המגויסים לפי מקום מגוריהם? מילות הגידוף, שבהן השתמש ציצרו כלפי האוכלוסין, לא התאימו למציאות. למעשה היו ההמונים האלה מורכבים מסוגים סוציאליים שונים. גידופים כגון "השאור שבעם" (Att. I 16, 11; Qu. fr. II 4, 5; Pis. 9), "עבדים", "פושעים" והלאה היו שכיחים בפי האופטימיטים. השווה Kroll, Kultur etc. I 141, 78. עי' גם הערה 69; 126.

באספות העם בשנת 59 ובין מלחמת הסינט לדימגוגים בענין האיגודים. כחברי שאר האיגודים התיצבו גם יהודי רומא לצד הדימוקרטים, לאחר שהובטח להם על ידיהם תקן או יצוב זכויותיהם, אם ישתתפו בפעולה נגד שלטונות הסינט.

הזדמנות כזאת להפגין את אהדתם לענין הדימגוגים היה המשפט נגד פלקוס. הפרוצס הזה היה, לאמיתו של דבר, משפט פוליטי ולא פוליטי. התובעים לא נשאו נפשם לתקן את המעוות ולהעניש פושע, אלא להשמיד שונא מפלגתי. היזמה לתביעה יצאה מקיסר, קרסוס ופומפיוס, ומטרת היוזמים היתה לערער את עמדת ציצרו עצמו.

כדי להבין את הכוונה האמיתית של דברי ציצרו בנאומו לטובת פלקוס, צריך לעיין ברקע הפוליטי של הפרוצס. העובדות אמנם ידועות, אך נדמה לי שלא מיותר להזכירן כאן בקיצור¹³⁸. בשנת 60 כרתו שלוש המדינאים, פומפיוס, קיסר וקרסוס, ברית חשאית, שמטרתה היתה לתפוס בשלטון ולכפות את רצונם על הסינט. קיסר וקרסוס, ראשי המפלגה הדימוקרטית, שאפו לנקום את הריגת חברים לשעבר קטילינה והחליטו לחסל את אלה מבין ראשי הסינט, שיצאו בפועל נגד הקושרים. מכיון ששלושת האנשים לא רצו לגלות את דבר בריתם ברבים, החליטו להשתיק את קולם של הסינטורים האלה בדרך פרוצסיונאלית. הם הטיחו על עוזריהם להמציא תואנות לתביעתם לדין. הקרבן הראשון של מזימתם היה אנטוניוס, הקונסול השני בשנת המהפכה הקטילנירית. הוא נאשם, כמו פלקוס אחריו, *de repetundis*¹³⁹ (בחוודש אפריל של שנת 59). ציצרו הרגיש בכוונה הקנוניה ונטל לעצמו את הסניגוריה, אך לא הצליח לזכות את חברו לשעבר¹⁴⁰. הפרוצס השני, שנערך באותה שנה נגד הורגי קטילינה, היה המשפט נגד פלקוס, שהצטיין כעוזרו של ציצרו בשנת הקונסולט¹⁴¹. הפעם הכיר ציצרו את הסכנה בכף היקפה. בנאומו דיבר במלים גלויות על הכוונה האמיתית של המקטרגים: הרשעת אנטוניוס צריכה להיות הכפרה הראשונה על מותו של קטילינה. כעת דורשים את ענשו של פלקוס. "כבר נזכר שמי בפי המוסרים. ממציאים טענות נגדי. מכינים לי מארב"¹⁴².

138) השוה במיוחד את הקדמתו של du Mesnil לפירוש הנאום על פלקוס. ראה גם Ed. Meyer 89 s. 139) תביעה לדין *de repetundis* היתה בתקופה הזאת אמצעי מקובל לסילוקו של שונא פוליטי. יסוד חוקי להגשמת התביעה הזאת היה, למעשה, קיים לגבי רוב הנציבים של הפרובינציות, שהרי רובם ניצלו את משרתם לשם התעשרות; השוה מומסן, היסטוריה רומית, כרך ב, עמ' 386; כרך ג', 96. ציצרו עצמו נהג כשורה בשנת נציבותו, אך עזר לכמה מחבריו במעשי הגולה שלהם. על מעשי אנטוניוס ראה את ההערה הבאה. בנאומו נגד ג'ניניוס קבל בדיעבד על כך, שבעל דינו מנע מהמוכסים לעשוק את אוכלוסי הפרובינציה שלו, אלא שדד לכיסו הוא; עיין Gelzer 80, 9. כידוע נזכרים בנאום הזה, *de provinciis consularibus*, גם היהודים. עיין Bickermann (ראה הערה 111).

140) המשפט נגד אנטוניוס מראה באופן מופתי, שנוסח ההאשמה לא היה אלא מסוה, שמאחוריו הסתירו הקטיגורים את מזימותיהם. ראה לכך שחברי קטילינה הנותרים ערכו חג נצחון אחרי הוצאת פסק הדין נגד אנטוניוס. אף ציצרו לא האמין בצדקת הגנתו. הוא עצמו הבטיח לחברו במשרה בשנת 63 את הנציבות על הפרובינציה מקדוניה, בתנאי שיתן לו יר חפשיה נגד קטילינה וישתף אותו בריווח של הכסף הנשדד. אנטוניוס הסכים וקיבל את הנציבות, אך פיגר בתשלום הסכום המובטח. ציצרו איים, שלא יתמוך בהצעה להאריך את מועד משרתו. על כן פרע אנטוניוס את החוב וציצרו דאג לכך, שימשיך בגול עוד שנתיים. אחרי שובו לרומא נחבצו אנטוניוס לדין וציצרו נאלץ מטעמים פוליטיים ליטול על עצמו את הסניגוריה. כמובן נשבע, שידי אנטוניוס היו נקיות. השוה Ed. Meyer 29,1; 44,3; 73.

על מיקח דומה בין Sallustius ובין Caesar מדבר Ps.-Cicero in Sallustium 19.

141) ראה עמ' 110.

142) Fl. 95-6, השוה גם Fl. 5, המוסר היה Vettius, עי' Ed. Meyer 86, 5.

ציצרו גם ידע, שגייסות אויביו נתרכזו באספות העם. דבריו "על הלעז בענין זהב היהודים", שהוצא כדי להסית אותם נגדו, מוכיחים שהדימגוגים השתמשו בכל האמצעים כדי לעורר את רוגזם של האוכלוסים. ציצרו הכריז בנאומו על נכונותו להצדיק את עצמו בפני העם, אך קבע תנאים¹⁴³: "כוח האגרוף ייעדר; חרבות ואבנים יורחקו; בעלי המלאכה¹⁴⁴ יסתלקו; העבדים ישתקו... ישמעוני רק בני חורין ואזרחים¹⁴⁵ (cives)". האם צפון במלה האחרונה רמז להשתתפות היהודים (שהיו ברובם המכריע *peregrini*) באספות העם? חששותיו של ציצרו היו מוצדקות. בעוד שהוא טרח להציג את פלקוס מנקמת הדימוקרטים, הכין קולודיוס מהלומה שעתידיה "חסלו" לחלוטין. חדשים מועטים לאחר גמר הדין נגד פלקוס האשים הטריבון החדש (בינואר 58) את ציצרו בעוון הריגת אזרחים ללא חקירה (הכוונה לקטילינה וחבריו). יד כולם היתה נטויה עליו. הסינט היה חסר אונים. אכן נעזב לנפשו ונאלץ להיכנע. הוא ברח מחמת המציק ויצא לגולה. גדודיו של קולודיוס הקימו את שלטון הטירור בפורום השומם.

אם נפנה מהעיון ברקע הפוליטי של המשפט נגד פלקוס לתפקיד המיוחד, שמיצאו בו יהודי רומא, יתבהרו לנו פרטים נוספים על הסתבכותם במלחמות של מנהיגי המדינה. דברי ציצרו נגדם רוויים וספוגים ברוח המריבה של המפלגות. הוא השתדל לעורר את הרושם, כאילו הקטיגור ליליוס גייס אותם בהמונים, כדי שינהגו לפי הרגלם ב-*contiones* ויהפכו את המשא והמתן המתון של בעלי המשפט לאספת עם נסערת ופרועה. הוא טען להלן, שיליוס עורר את הענין של זהב היהודים רק כדי לשטות את היהודים נגדו ונגד אנשי שלומו האופטימיים. הטענה הזאת, הנראית מופרכת לכאורה, היתה מבוססת על אי אלה עובדות: הרי היא אינה אלא חזרה על אחת הסיסמאות, שהושמעו נגד חברי המעמד הסינטורי. האוכלוסין הביעו לא פעם את התמרמרותם על כך, כי אוצר המדינה (*aerarium*) נתון לפיקוח של חברי הסינט בלבד, שהתעשרו מהכספים הצבוריים¹⁴⁶. כשיליוס אמר, שפלקוס גנב את זהב היהודים המוחזק, במקום למסרו לקופת המדינה, זמם, לדעת ציצרו, לעורר את רוגז ההמונים המאזינים לדבריו על מעשה שוד חדש של אחד מחברי הסינטורי. משום כך טרח הסניגור להביא הוכחות מדויקות, ש"הזהב נמצא בקופת המדינה". הפרט הזה מראה איזו חשיבות ייחס ציצרו לתפקידם של יהודי רומא ב-*contiones*.

ציצרו הדגיש שלוש פעמים, שיהודי רומא היו לוחמים תקיפים באספות העם, אך לא טען נגדם, שבאו במשפט נגד פלקוס כמוסתיים מראש. לעומת זאת הכריז, ש"אין מחסור

.Fl. 97 (143)

(144) ראה לעיל הערה 135.

(145) ראה הערה 127.

(146) Sall. Jug. 41, 7s.; orat. Lic. Macri 6. גם ציצרו השתמש בשעת הכושר בסיסמה הזאת נגד

מתנגדיו, כגון בנאומו השני *de lege agraria* וכן *de domo* 23.

מכאן מתבארת גם כוונת התיורן, שפומפיוס לא נגע באוצרות המקדש בירושלים מתוך פחד מפני דיבות ברומא, עיין הערה 33.

מצביאי רומא היו זכאים לשדוד כל עיר שכבשו בחבר, אך היו מחויבים למסור רשימה של השלל לארכיון ה-*aerarium*. Ps.-Ascon. in Verr. act. sec. I 57; *Verr. act. sec. I* 55 s.: פעמים רבות (off. II 76) שיבח ציצרו את כובשי הערים סירקוס, קרתגו וקורינת, על שפיארו את רומא ואיטליה בתכשיטי הביזה ולא קישטו בהם את בתייהם הפרטיים, כמנהג בני דורו. פומפיוס לא אבה ללכת בדרכיו, כדי להימלט, לדברי ציצרו, מכל חשש, שמא נשא נפשו לשלל או לרכוש לבבות.

באנשים» המוכנים לעורר את יצרם נגדו ונגד האופטימיטים. הוא הטיף איפוא את האשמה על דימגוגים אלמונים, שפעלו מאחורי הקלעים. לפי אותו התכסיס הסביר גם את סבות ההסתה של האוכלוסין נגד שלטונות הסינט בכלל. לדבריו היו ההמונים ברובם אנשים «בלתי מנוסים» (*imperiti*) בענייני המדינה, שהדימגוגים הולילו אותם שולל בדבריהם, כדי להשתמש בהם לתחבולותיהם¹⁴⁷. כעת מונה ציצרו גם את היהודים בין אלה המותעים, שלא הרגישו בכוונת מדיחיהם. ברור, שאין לסמוך על הסברתו זו, שהומצאה מלכתחילה כדי להחניף ל"עם" ולתקוע טריז בינו ובין מנהיגיו¹⁴⁸. למעשה היה קשר אמיץ – קשר של אינטרסים משותפים – בין ההמונים וראשיהם, ובענין היהודים כבר נסינו לעיל לנחש את הטעמים המיוחדים, שהניעו אותם לעמוד לצדם.

נשאת השאלה: מי היו האנשים האלמונים שהיו, לדעת ציצרו, מוכנים להסית את יהודי רומא נגדו ונגד אנשי בריתו? נדמה לי, שאין צורך בראיות נוספות, כדי להוכיח שדבריו היו מכוונים בעיקר נגד קלודיוס: שונאו הפרטי ואובי הסינט בכלל, אלוף הדימגוגים, הגבור והבמאי של אספות העם ופטרון ה"איגודים" בעתיד הקרוב. מה היו נכללו של איש העלילות הזה בימות הדין נגד פלקוס¹⁴⁹? החל משנת 61 שאף להיות *tribunus plebis*, כדי לעשות נקמה בראשי הסינט ולגמול לציצרו על גידופיו. בתחילת שנת 59 נתקבל על ידי "שלושת האנשים" כבעל בריתם "בשליחות מיוחדת". בו ביום שציצרו הגן על אנטוניוס (באפריל 59) והשמיץ את טענותיו נגד אויבי המדינה השואפים למהפכה, דאג קיסר לכך, שקלודיוס יתקבל כחבר המעמד הפוליטי, ופינה לפניו על ידי כך את הדרך להתמנותו כטריבון¹⁵⁰. בחודש יולי או אוגוסט התקיימה בחירתו של קלודיוס ובספטמבר בערך (התאריך המדויק אינו ידוע)¹⁵¹ התנהל המשפט נגד פלקוס. בדצמבר נכנס הטריבון החדש למשרתו ומיד ביטל את איסור האיגודים. קלודיוס הצטיין מזמן בפעילותו באספות העם, אך במשך החדשים בין מעברו למעמד הפוליטי לכניסתו למשרתו הרבה להופיע בפני ההמונים, חזר וגידף את אויביו כשונאי העם, חזר והצהיר על תכניתו הפוליטית והסוציאלית והוסיף לשדל את האוכלוסין על ידי הבטחות¹⁵². בחדשים האלה, שבהם הכשיר את לבות האוכלוסיה לקראת ביצוע מזימותיו, בא כנראה במגע גם עם היהודים, שהיו אף הם "בעלי השפעה רבה באסיפות העם", וקרוב לודאי שהצליח אז לשדלם שיעמידו את איגודם תחת חסותו. באותם הימים הקודרים נידון הדין בפלקוס. שהתארגן על ידי הדימוקרטים נגד האופטימיטים ובפרט נגד ראשם ציצרו. יש יסוד מוצק להשערה, שלא ידו של קלודיוס, שהיה בלתי מנוסה בתכסיסי הדימגוגיה, אלא ידו של קלודיוס היא שהניעה את יהודי רומא להופיע בהמונים במקום הדין¹⁵³.

- (147) *de domo* 10. 13. 54.; *Cat.* IV 17; *Fl.* 2. 96. 97; *Sest.* 139–40: *impériti* (סוגים אחרים של המורדים היו, לדברי ציצרו, העניים המשתוקקים לכסף העשירים (*egentes*), המושחתים, הפושעים, הרוצחים, העבדים, והגלדיטורים. אין כמובן לסמוך על התארים האלה; ראה הערה 69; 137.
- (148) ציצרו עדיין לא יותר לגמרי על הגשמת תכניתו של «איחוד המעמדות» (ראה הערה 70) ועל האפשרות לצרף גם את ההמונים אל הגוש הזה. השוה *de domo* 89 s. *Ed. Meyer* 80.
- (149) *Boissier, Cicéron et ses amis* 224s. *Mommsen RG III* 308s. *RE s.v. Clodius Nr.* 48 (הסקירה הביאוגרפית המפורטת אצל *Drumann-Groebe, Geschichte Roms II* 172 s. לא היתה תחת ידי.
- (150) חללית קיסר באה כתשובה להתקפותיו של ציצרו בנאומו לטובת אנטוניוס; *Ed. Meyer* 73,3.
- (151) עי' *du Mesnil p.* 34–36.
- (152) קלודיוס הסית את האוכלוסין נגד ציצרו החל משנת 61, השוה *ad Att.* I 16,1; קטע מנאומו נגד קלודיוס (*opp. Cic. VIII* 444 l. 13 s. 24); *pro Milone* 12; עי' הערה 155.
- (153) נראה שגם *Holmes* הרגיש, שהיו אי אלו קשרים בין קלודיוס ובין יהודי רומא. הוא הביא *I* 66,7

ציצרו עצמו לא ידע את פרטי התכנית של מתנגדיו¹⁵⁴, אך הרגיש בהיקף הקשר ובגודל הסכנה הנשקפת מצדו של קלודיוס¹⁵⁵. מתנגדיו חרשו את מזימותיהם בפקחות יתירה. יתכן שהם אשר הפיצו את הסיסמא, שעליה חזר ציצרו בדבריו, כי מטרת המשפט נגד פלקוס הוא חיסול עצמאותם של בתי הדין, שבהם מצאו "שונאי העם" את מקלטם האחרון¹⁵⁶, ושעם תבוסתם תיפתח תקופה של חירות¹⁵⁷. אף השופטים הכירו בצדקת האזהרות של הסניגור. הם זיכו את פלקוס לא רק מפני דברי הבדיחה של הנואם, כדעת המפרשים העתיקים¹⁵⁸, אלא בראש ובראשונה מפני שהבינו, כי מאחורי הקטיגורים של פלקוס עמדו גייסות הדיקטטורים המתכוונים לביטול זכויותיהם ולשעבוד מעמדם. אם נביט על המאורעות מבחינה זו, נראה כוודאי, שהיה קורטוב של אמת בתלונת ציצרו, שההאשמה בדבר זהב היהודים לא היתה אלא תכסיס חדש לשם הסתת ההמונים בשלטונות המדינה.

התקשרות "הבעיה היהודית" ברומא עם השאלות העיקריות של המדיניות הפנימית בולטת בפרט נוסף של דברי ציצרו. הוכח לעיל שאין להסיק מהם למפרע על טינה אישית של הנואם לדיני ישראל. אין זאת אומרת שציצרו לא נקט כל עמדה כלפיהם. אפשר להוכיח שדעתו הפרטית כלולה בשני פסוקים של נאום: במקום שבו שיבח את קפדנותו של פלקוס בהתנגדו ל"אמונת השוא הברברית" וכן במקום שבו הבליט את הזרות שבין "עבודת הקודש בירושלים" לבין "זיו שלטוננו, כבוד שמנו, מוסדות אבותינו"¹⁵⁹. דברים אלה מלאים סייגים. יוצא מהם, ראשית, שציצרו לא נתן את דעתו לעיין בדיני ישראל כשהם לעצמם, אלא לקבוע את יחס הרומאים כלפיהם. נקודת ראותו היתה זו של איש מדינה הבודק את מדותיו של עם זר על פי השונות שבהן לגבי מדות עמו הוא. משום כך הרחיב את הדיבור על סגולות עמו בהשוותו את נימוסי שתי האומות. כוונת ההבלטה החד-צדדית הזאת לא היתה רק

את דברי ציצרו על מסיתי היהודים באספות העם, כדי לתאר את פעולותיו של קלודיוס שם. עיין גם La Piana 345. את הפרטים יש לתאר לפי דוגמת מהלך המשפט הראשון נגד קלוג'נטיוס; עיין הערה 121.

לפי Radin (ראה הערה 2), עמ' 228, אין להניח, כי בין יהודי רומא, שהשתתפו אז באספות העם, נמצאו גם אלה שנישבו בשנת 63 ע"י פומפיוס ושחררו רק זמן קצר לפני הדין נגד פלקוס (עיין הערה 118; 175). מפני שלא ידעו רומית עד כדי להבין את דברי קלודיוס או ציצרו. מסופקני שנמנעו מטעם זה מלהשתתף בהפגנות פוליטיות, אם ראשי קהלם ראו צורך בנוכחותם. אשר לשאלת הלשון, הרינו יודעים, שיהודי רומא דיברו יונית, אך אין זאת אומרת, שלא הבינו את לשון שכניהם. השוה Juster I 367, 1. ואף אלה שהתקשו בהבנת הרומית, יכלו לקבל הסברים מפי אלה מבין אחיהם, שהשתקעו בעיר הבירה מזמן.

154) ציצרו לא ידע אפילו, שפומפיוס הסכים בינתיים בחשאי להסגיר אותו בידי קלודיוס (Ed. Meyer 89). בנאומו לטובת פלקוס דיבר בחמימות על ידידותם. מאידך גיסא לא התעלם מן העובדה, שגם ליליוס וגם קלודיוס פעלו לפי הוראותיו של פומפיוס (על ליליוס עי' du Mesnil p. 13 s.; על קלודיוס עי' dom. 66. ואת ההערה הבאה).

155) על אימת ציצרו מפני מזימות קלודיוס מעידים המכתבים ששלח לידידו אטיקוס למן חודש אפריל של שנת 59 ועד ספטמבר (II 12—25; השוה Holmes I 320, 2. 328 s.); השוה גם Sest. 15 s. 39. 42. 132.—המשפט של פלקוס נזכר Att. II 25, 1 (מחודש אוקטובר). על פעולתו כסניגור דיבר ציצרו שם 3, 22, 3 (השוה Ed. Meyer 88, 3).

156) Fl. 3. 4. 15. 94. 99. 104. עיין du Mesnil 12, 6. — על ההרכב של בתי הדין ברומא עיין הערה 117; 123. בשנת הטיור של קלודיוס (58 a.) הופסקו המשפטים לגמרי.

157) השוה, לדוגמא, 89 s. 95. 87. 79 s. pro Milone; 7 s.; Att. I 16, 7 s.; pro Sestio 66.

158) עיין הערה 8.

159) עי' הע' 30; 42.

לעורר את גאוות הדיינים על מעלת מדינתם, אלא גם לתת בידיהם את קני המידה, שלפיהם צריך, לדעתו, למדוד את ערכן של שתי האומות. מתמיה לכאורה, שציצרו לא ביסס את הפלייתו על השואת שתי האמונות, אלא שקל את דת ישראל כנגד סגולות המדינה והחברה הרומית¹⁶⁰. הניגוד הזה מתבאר מתוך השקפתו על מהות הדת הרומית¹⁶¹. היא נחשבת בעיניו כאחד מעמודי היסוד, שעליהם נשענו סדרי המדינה בכלל. הודות לשמירת נימוסיה ופולחניה גדלה רומא; מי שהעז להחליש את כוחם, נחשב כמערער את יסודות הבנין של המדינה עצמה. מתוך השקפה מדינית כזאת שיבח ציצרו את פלקוס, על שלא נרתע מפני תביעותיהם של בני דת זרה העלולה לבבל את סדרי הדת המדינית של עמו.

הגישה השמרנית הזאת כלפי האמונות הזרות באה לציצרו בירושה מנכסי המסורת של אותו המעמד, שנחשב לראש דובריו בימים אלה. ההשגחה על הפולחנות הזרים ניתנה בידי הסינט, שניהל, כביכול, את מדיניות החוץ של הדת הרומית¹⁶². הוא אישר את קבלת האלים החדשים לתוך המערכת של אלי המדינה, דאג לפיקוח עליהם, וניסה לעצור בעד חדירת אותם הפולחנות הזרים, שנמוסייהם נראו לו עלולים להשחית את מדות החברה. השפעתו אמנם לא הספיקה, כדי לעכב את התפשטותם, אך עמדתו העקרונית כלפיהם לא השתנתה: תמיד הביט בעין צרה עליהם ופעמים רבות יצא בכוח נגדם. בהתאם ליחס המסורתי של הסינט כלפי הפולחנות הזרים בכלל קבע ציצרו את יחסו ליהודים בפרט. כשם שהצדיק את איסור ההוצאה של זהב היהודים על ידי הזכרת התקדים של החלטת הסינט, כן חרץ את המשפט: ההתנגדות לאמונת-שוא הפרברית הזאת הוכיחה על קפדנות בשמירת החוקים" (*severitas*). לפי עקרון המסורת הסינטורית. מתוך אותה *severitas* הוציא הסינט, לדבריו ציצרו במקום אחר¹⁶³, את חוקי החמורים נגד הפולחן הפרוץ של דיוניסוס, ששימשו בידי ראשי השלטון מאז והלאה דוגמא ותקדים ל"התנגדות" חוקית לסכנה האורבת לקיום המידות של הדת והחברה הרומית מצד הפולחנות הזרים¹⁶⁴.

עם תמוסת המוסדות של המדינה והתפוררות אחדותה בסוף תקופת הריפובליקה נתערערו גם היסודות של הדת הרומית¹⁶⁵. ההמונים הסירו את חסדם ממנה, לאחר שהמפלגות התחילו להשתמש בתקנותיה לקיפוח הזכויות הפוליטיות של יריביהן. "המעמד הרביעי" פנה עורף לפולחנות המדינה המחוללים במדון פרנסיה, ורבים מתוכם הלכו אחרי אלי הנכר, ה-*barbarae superstitiones* נעשו לפריבילגיה של דלת העם המשוללת זכויות אזרחיות¹⁶⁶. כשהסינט המשיך לצאת כנגד הפולחנות הזרים, נתקל בהתנגדות נמרצת של האוכלוסין.

160 *splendor imperii* מציין בפי ציצרו את פירסום השלטון הרומי בין אומות העולם בניגוד להשפעה הדלה של מדינת היהודים, וכן *gravitas nominis* את ערך השם *civis Romanus* בניגוד לחוסר הכבוד של התואר *gente Iudaea*.

161 על דעותיו של ציצרו בענין האופי האינסטיטוציונלי של הדת הרומית עיין G. Boissier, *La religion romaine* I 54 s. השוה בעיקר 5 III; nat. deor. II 148; divin. I s.; de domo 19. har. resp. 98. Sest.

162 עיין F. Altheim, *Römische Religionsgeschichte* II 147 s. III 112 s.

163 *legg.* II 37 (השוה גם II 19). עי' לעיל הערה 30.

164 Altheim III 118. Reitzenstein, *Mysterienreligionen* 101 s. 116 s. הסינט נימק את פעולותיו נגד הפולחנות הזרים מתוך ההכרה לתנן (עיין 'resistere') על טהרת המדות הרומיות (*mores*). איטוריו לא היו איפוא פגיעה בעקרון הסבלנות הדתית. על העמדה הדיפנסיבית של שלטונות רומא לגבי הדתות הזרות אדבר בפרוטרוט במאמרי על טציטוס.

165 G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer* 63 s. Boissier I 39 s. 346 s. 166 Altheim II 144 s.

166 Altheim III 14 לפי הגדרתו של Max Weber.

בתחילת שנת 59¹⁶⁷, כלומר בשנת הדין נגד פלקוס, פקד הסינט להרוס את הפסילים והמזבחות של אלי מצרים (סרפס, איסיס ומשרתיה האלוהיים), שהוקמו על גבעת הקפיטול שלא ברשות השלטונות. מאמצייהם לטהר את אדמת הקודש מהחילול על ידי "אמונת-השוא המתועבת והמבטילה¹⁶⁸" לא נשאו פרי. בתחילת השנה הבאה ניצלו האוכלוסין המוסתים ע"י קלודיוס את מצב ההפקרות בעיר, מיהרו לבנות מחדש את מקדשיהם הנחרבים, הסתערו על הקונסול החדש בהופעתו הראשונה בפומבי והפצירו בו שיבטל את איסור הסינט. הוא סירב ונתן פקודה חדשה להרוס את מקום קדושתם, אך ההמונים לא שעו לאיסור השלטונות גם להבא. הסינט נאלץ לנתן את קדשי האלים האסורים עוד שלוש פעמים במשך עשר שנים. בשנת 50 לא נמצא פועל ברומא, שהעיו לפתוח במלאכת ההריסה של מקדשי האלים המצריים, והקונסול עצמו נאלץ ליטול בידו את הגרזן ולהניפו ראשונה¹⁶⁹. בשנת 43 נענו שלושת השליטים החדשים לתיבועות ההמונים והרשו את הקמת ההיכלות המצריים, כדי למשוך את עובדיהם אחריהם. המקרה הזה מראה, ששאלת הפולחנות הזרים נעשתה לסלע מחלוקת בין השלטונות להמונים.

הד הפילוג המעמדי בדבר הדתות הזרות נשמע גם בנימוקיו של ציצרו נגד הקטיגור ליליוס. הוא האשים אותו בהעמדת פנים של ידיד היהודים, כדי לקנות את לבות אחיהם ברומא ולהשתמש בהם לשם הסתת המוניה, וטען נגדו, שכיוון את דבריו משום כך אל "השוק" ולא אל השופטים. כנגד התנהגותו הדימוגית העמיד ציצרו פנים של איש רומא הנאמן למצוות אבותיו והשומר את ארחות המשפט. הוא בז לאיומי האוכלוסין, נשא את דבריו כיאות כלפי מושב הדיינים בלבד וסיים את ביאוריו על הבטלות החוקית של כל התביעה בתוכחה לקטיגור על התכחשותו לנימוסי אבותיו. שני הפסוקים האחרונים של נאומו מכוונים אל ליליוס באופן אישי¹⁷⁰. הסניגור נהפך למליץ המוסר המשיע לאזנו הכבדה של איש ריבו דרך מחשבה הראויה ליחוסו האציל.

ציצרו הליכס את סוף דבריו על היהודים צורה של דו-שיח. "ביום" הסצנה הזאת נלקח מהחיים הפוליטיים של ימיו. "נפשות החזיון" הם מסית ההמונים המזלזל בקדשי אומתו והמחניף לדעות-הדופי של האוכלוסין, כדי לצודד את קולותיהם, ולעומתו רומאי המחזיק בחוקות הקדמונים והמטיף מוסר לבן הסורר של מולדתו¹⁷¹. בריב המלים בין ה"סינטור" וה"דימוגוג" בענין הדתות הזרות משתקפת דמות ריאליט: הויכוח בין השמרנים והפופולריים

(167) על התגרות בענין המקדשים המצריים השווה Mommsen, Röm. Gesch. III 572, ובעיקר Cumont, Orientalische ; La Piana 291 s.; Wissowa 351 f. עיין גם O. Seeck, Hermes 1908, 642. Religionen im Römischen Heidentum (1931), 75. המקור הראשי הוא Varro, מצוטט אצל Tertullianus ad nat. I 10; apol. 6.

(168) טרטוליאנוס שאל מתוך המקור שלו (עי' את ההערה הקודמת) גם את המלים: turpium et otiosarum superstitionum. עיין Cichorius, Römische Studien 197 s.

(169) עיין Val. Max. ep. I, 3,3. השווה גם Livius 39, 16, 6s.10.

(170) עי' הע' 2-41. הוכחה לכך, ששני המשפטים האחרונים ("לכל מדינה ליליוס, דתה היא", והלאה עד סוף הפיסקה על היהודים, השווה את התירגום לעיל עמ' 114) מכוונים אל ליליוס, היא החזרה על שם הקטיגור (השווה גם את פתיחת הפיסקה על היהודים: "בגלל הפשע הזה נתבקשו ממך, ליליוס, המקום הזה וההמון הזה: הרי אתה יודע", וכו'), וכן השימוש בכינוי הגוף הראשון ("דחנו", "שלטוננו", "שמנו", "אבותינו") הבא להדגיש, שהדברים המסומנים הם משותפים לציצרו ולליליוס.

(171) πρὸς σωτοποιοί (כאלה היו תכסיס מצוי אצל הנואמים. השווה למשל Aeschines contra Cte- siphont. 168 s. את תיאור המדות של הדימוקרט והאוליגרך.

על מדת ההכרה באמונות האוכלוסין. ברור שדעתו של ציצרו מזדהה עם זו של השמרנים. כדי לציין את יחסו ליהודים בפסוק אחד, מוטב להשתמש באותן המלים עצמן, שבהן שיבח את התנהגותו של פלקוס. הוא "התנגד" לאמונת ישראל מאותם הטעמים, שהניעו אותו לבטל כל "אמונת-שוא ברברית" ¹⁷², ו"בז' להמוני היהודים", כשם שבז' לאוכלוסי המעמד הרביעי בכלל. הפרט הזה בא למדנו על הכלל. נוכחנו כי דעתם של חוגים רומיים שונים על היהודים בשנים אלה היתה שונה בהתאם למעמדם של אותם החוגים במלחמת המפלגות. "הבעיה היהודית", הן מצדה הדתי ('barbara superstitio') והן מצדה הארגוני ('concordia'), נעשתה לענין המדיניות הפנימית של רומא ונידונה מבחינותיה היא. משום כך אין טעם לדבר על "אנטישמיות" של ציצרו ושל אנשי מעמדו או גם על "פילו-שמיות" של הדימוקריטים. המושגים האלה אינם הולמים את המציאות, מפני שהיהודים לא נראו בעיני הרומאים כעדה העומדת ברשות עצמה, אלא כאחת האגודות המרובות, שמהן התלכדו גייסות המעמד הרביעי. תמונה רבת גוונים של מלחמת היהודים על זכויותיהם הפוליטיות ברומא מתגוללת לפנינו. סקרנו את מערכות המפלגות בהיאבקותם על השלטון במדינה ועמדנו על תפקיד הקהילה היהודית בתוך נפתולי הריפובליקה הגוססת. קרבות דומים על הפריבילגיות התנהלו בערים רבות של מדינות יון במזרח הקרוב, אולם רק הד עמום מהם הגיע לאוזנינו. המסורת העשירה על המתרחש בתוך ביתה של רומי בשנים אלה איפשרה לעקוב אחרי השתלשלות הדברים במדה בלתי רגילה ולציין את הגורמים המיוחדים, שקבעו אז את התנהגות היהודים. הם לא נתגלו לעינינו כעדה הנתונה בין הפטיש והסדן, כנהוג בתולדות ישראל לאחר מכן, אלא כחיל החלוץ של המחנה המנצח. אין לדעת, עד כמה השפיעה נאמנותם לענין הדימוקריטים על יחסו האדיב של מנהיג מפלגתם לשעבר: קיסר. בנגינות הקינה, שנשאו יהודי רומא במשך ימים וליילות על יד המוקד של הדיקטטור הנרצח ¹⁷³, ניתן בודאי בטוי לא רק לרגש התודה העמוק לאיש חסדם ¹⁷⁴, אלא גם לפחד מפני חידוש השלטון הסינטורי על חומרותיו וקיפוחיו. דברים יותר בטוחים למדנו על מעמדה הסוציאלי של העדה היהודית ברומא. הם נימנו על השכבה הנמוכה ביותר של האוכלוסיה ¹⁷⁵. אך כשם שהמעמד הרביעי בכלל מילא את חיל המהפכה, כן גרף נחשול האנרכיה גם את היהודים והעלה אותם לתפקיד פעיל בחזיון הפוליטי שהוצג בפלורום. לרגע קט הופיעה דמותם על במת ההיסטוריה הרומית. כעבור הסופה שוחררו ממשמרתם וחזרו למקומם. קהלתם הלכה וגדלה בצנעא. בימי אוגוסטוס, כשסדרי החברה הרומית שבו ונתגבשו, אין כמעט זכר לקיומם בפי הסופרים הרומיים. אך החל מימות טיבריוס, יורש מקומו, נשמעות קריאות זעם נגדם במדה הולכת וגוברת. שוב הטיחו בהם ראשי רומא את חרפת "השם" "שאר שבעים" והאשימו אותם בכוונה לערער את מוסדות המדינה. לטענה הסוציאליית נתווספה עתה הטענה הדתית. היהדות פרצה את הגבולות, שהושמו לה מטעם המדינה, ומשכה אליה את לבות העניים בגופם ובנשמתם.

(172) *huic barbarae superstitioni* מראה, שציצרו הביט על היהדות כעל אחת הדתות הזרות המרובות;

עין הע' 46. Vogelstein-Rieger I 10; Sueton. Div. Jul. 84, 5 (173).

(174) הסצנה הזאת מזכירה את תיאור הלוח של המצביא Aemil. Paullus, שאורנו נישא אל המוקד

ע"י נציגי הספרדים, הליגורים והמדקוניים; השוה Mommsen, Röm. Gesch. I 806. לא פעם שימשו המצביאים,

שיעבדו עם זר לשלטון הרומאים, פטרונים של העם המנוצח בסינט ובפלורום; עין Cic. off. I 35.

Gelzer, l. c., 50 ss. 70 ss.; Mommsen, Staatsrecht III 1, p. 65, 1.

חשובות לטובת מדינת היהודים, עי' Schürer I 344 s.; Vogelstein-Rieger, l. c.; Holmes III 507-9.

(175) מספר רב של יהודים הובאו לרומא כשבווי מלחמה ע"י פומפיוס אחרי שנת 63 ונמכרו שם

כעבדים. הם שוחררו ע"י בעליהם זמן קצר אחר כך ועברו ע"י כך למעמד *liberti*. עין הע' 118.